

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

REMOND, RENE

Privire asupra secolului / Rene Remond;
trad.: Ion Doru Brana
București: Nemira S Co, 2007
ISBN 978-973-143-106-2

I. Brana, Ion Doru (trad.)

821.133.1-4=135.1

Rene Remond

REGARD SUR LE SIECLE

© 2007, PRESSES DE LA FONDATION NAȚIONALE
DES SCIENCES POLITIQUES

© Editura Nemira & Co, 2008

Redactor: Oana IONAȘCU

Tehnoredactor: Vasile ARDELEANU

Tiparul executat de Alfoldi Nyomda Rt.

**Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări,
fără acordul scris al editorului, este strict interzisă
și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.**

ISBN 978-973-143-106-2

Capitolul 1

EXISTĂ SECOL ȘI SECOL

A face un bilanț, chiar aproximativ, al secolului ce se încheie - ideea însăși are vreun sens? Există destule motive de îndoială. Chiar de-ar fi doar din cauza supraabundenței faptelor care au marcat această unitate de timp. Simpla evocare a unora dintre evenimentele considerate printre cele mai importante este îndeajuns pentru a descuraja această încercare: dacă o astfel de tentativă părea încă posibilă pentru secolele care l-au precedat pe al nostru, pentru aceasta ea pare irealizabilă. Să fie această diferență de apreciere doar efectul timpului care, simplificând printr-o operație mecanică de decantare ceea ce era complexitate, ne ajută să deslușim liniile principale ale unei evoluții pe care proximitatea ar ascunde-o privirii contemporanilor? Sunt motive să credem că diferența nu e simplă iluzie optică și avem motive obiective să estimăm că suma faptelor de importanță istorică acumulate în cursul acestui ultim secol nu are într-adevăr nici o măsură comună cu cea a predecesoarelor sale. Pe durate aritmetice egale, ansamblul evenimentelor nu este în mod necesar egal. De ce totalul ar fi mai mare în secolul XX? A răspunde la această întrebare

înseamnă deja a amorsa evaluarea bilanțului și a lua măsura unui caracter care este constitutiv pentru singularitatea acestui secol în raport cu toate celelalte. Dar cum se poate restrânge o asemenea acumulare în doar vreo sută de pagini? Nu e aceasta, pentru istoric, o idee nebunească, o tentativă de lăsat în seama comentatorilor efemerului, a profesiuniștilor observației instantanee?

Există secolele?

Măcar dacă această dificultate practică ar fi singura rațiune pentru a renunța la încercare! Dar există motive mult mai determinante care riscă să-i compromită legitimitatea pur științifică: ce este oare noțiunea de secol, dacă nu produsul perfect artificial al unei operații a spiritului? Secolul nu are existență efectivă, realitate concretă: este un artefact - și nimic mai mult - care reflectă nevoia inteligenței noastre de a introduce în fluxul continuu al timpului întreruperi care să-i îngăduie să-l organizeze și să-l stăpânească. Dacă împărțirea în ani de câte 365 de zile, cu adăosul anilor bisecți, împrumută din ordinea naturii - ea este rodul observării ciclului anotimpurilor determinat de rotația Pământului -, regruparea acestora în serii de o sută este pură convenție. La fel de bine s-ar fi putut constitui ansambluri de douăsprezece, douăzeci sau orice altă numerație; de altfel, chinezii au cicluri mult mai scurte, de câțiva ani, cărora le atribuie nume de animale: anul șobolanului, anul câinelui. Preferința acordată sutei nu e decât o consecință a familiarității cifrelor rotunde pentru mintea omească: și nici n-ar fi atât de irezistibil fără invenția zeroului.

Gruparea anilor în ansambluri de câte o sută este deja o operație pur intelectuală. Cu atât mai mult constituirea acestor sute într-o succesiune continuă căreia i se atribuie numere de ordine. Numerotarea secolelor este pe de-a-n-tregul creația omului deoarece ea depinde de alegerea evenimentului despre care el decretează în mod arbitrar că va fi punctul de plecare al cronologiei. Drept dovadă, pluralitatea calendarelor și inegalitatea duratei lor istorice: pentru toate popoarele care trăiau în jurul Mediteranei și, prin extensie, pentru tot Imperiul Roman - această primă prefigurare a oicumenei - referința inițială a fost timp de un mileniu presupusa dată a întemeierii Romei; anii se numărau *ab urbe condita*. Majoritatea cronologiilor în vigoare astăzi au o origine religioasă. Pentru evreii adepți ai unei interpretări literale a Bibliei, istoria omenirii e foarte scurtă: Preistoria nu există; de aceea ea nu este predată în anumite școli evreiești care se mărginesc la povestea Creației din *Facerea*: 1 ianuarie 2000 nu e decât data de 23 tebeth a anului 5760. Pentru lumea musulmană, anii se socotesc cu începere din momentul în care Mahomed a fugit din Mecca pentru a se refugia la Medina: suntem în anul 1420 al Hegirei. Cât despre noi, numărăm succesiunea timpurilor cu începere de la data presupusă a nașterii lui Iisus: presupusă, deoarece sunt motive să credem că acei croniciari de la începutul secolului al VI-lea cărora această cronologie își datorează existența, s-au înșelat cu câțiva ani în privința datei exacte a Nașterii, care după toate aparențele trebuie să se fi situat cu patru sau cinci ani înaintea punctului de plecare al erei creștine. Astfel încât vom fi intrat deja fără știrea noastră cu tot atâția ani în mileniul al treilea. Ceea ce, în treacăt fie zis, anulează toate pronosticurile

cu privire la catastrofele care ar fi trebuit să însoțească trecerea de la un mileniu la altul.

Deși nu e singura, cronologia care organizează succesiunea anilor cu începere de la nașterea lui Iisus este, dacă termenii pot fi apropiați, cea mai universală dintre toate. Este cea reținută de organizațiile internaționale. Ea e admisă și folosită, singură sau concomitent cu altele, chiar și de regimuri care se inspiră din ideologii ostile creștinismului sau în țări care nu au fost deloc atinse de evanghelizare: Uniunea Sovietică ieri, China sau India astăzi își înscriu istoria în cadrul erei denumite creștine. Mai e nevoie să precizăm că această acceptare cvasiuniversală a referinței implicite la nașterea celui pe care creștinii îl recunosc drept fiul lui Dumnezeu nu înseamnă cătuși de puțin adeziunea la creștinism, și cu atât mai puțin recunoașterea adevărului său? Este pur și simplu o consecință a rolului istoric al europenilor în descoperirea lumii terestre și instaurarea relațiilor dintre continente. Aceștia au adus cu ei instituțiile lor, cadrele lor de gândire, precum și credințele lor. Europa fiind pe atunci primul și unicul continent ce fusese evanghelizat în totalitate, modul lor de a număra anii s-a impus tuturor popoarelor, însă această universalitate nu are nici o semnificație religioasă, după cum generalizarea sistemului metric nu înseamnă recunoașterea principiilor Revoluției Franceze sau adoptarea alfabetului latin - acceptarea valorilor occidentale.

Acestea fiind zise - și trebuind să fie zise - despre caracterul arbitrar al trecerii de la un secol la altul, nu e nimic mai firesc decât emoția sau așteptările pe care ea le suscită. Ele sunt și mai justificate când mileniul e cel ce se schimbă: raritatea evenimentului îi conferă o importanță excepțională. Prin definiție, el nu survine decât la fiecare o mie

de ani. Cel pe care îl celebrăm nu este așadar decât al doilea de la începutul erei creștine, ca să nu mai spunem că, la cel dintâi, majoritatea contemporanilor nici măcar nu știau că era anul 1000. Noi nu suntem decât a doua generație, dintre cele vreo treizeci ce se vor fi succedat de la nașterea lui Iisus, care trăiește un astfel de eveniment în contemporaneitate. E de înțeles fascinația pe care o exercită asupra minților iminența unui eveniment ca acesta. Ce copil născut prin 1930 n-a visat să se trezească în dimineața de 1 ianuarie 2000, deși se îndoia cu privire la șansele sale de a acosta vreodată la țărnul mileniului al treilea

Am da dovadă de aroganță dacă nu ne-am interesa de marile întrebări legate de secolul care se încheie. De ce n-am accepta acest prilej de a arunca o privire înapoi și de a măsura drumul parcurs? Când asta n-ar fi decât pentru a ști mai bine de unde venim. Și cu atât mai mult cu cât exercițiul comportă mize ce sunt departe de a fi neglijabile. A încerca să determinăm dacă, în cursul acestui secol, omenirea mai degrabă a progresat sau dacă, dimpotrivă, condiția ei s-a degradat înseamnă a pune problema sensului însuși al istoriei: în funcție de răspuns, pesimismul va fi justificat sau speranța - îndreptățită. Și odată cu el, vorbim de a ne supune posibilitatea omului de a schimba cursul istoriei sau necesitatea de a-l suporta, puterea voinței sau povara fatalității. În mod și mai fundamental, e implicată judecata asupra omului însuși: este el în stare să facă binele sau e condamnat să comită răul? Astfel, modestul proiect de a schița un bilanț al secolului e încărcat de implicații a căror importanță depășește cu mult simpla curiozitate a istoricului și interesează pe oricine se întreabă despre sensul istoriei omenirii.

O sută de ani nu fac un secol

Dar are vreun rost să se facă un bilanț al unei sute de ani care nu au în comun decât faptul că au început cu un milezim cu 01 în capăt și se încheie cu cel ce are ca ultime două cifre un dublu zero? Cu alte cuvinte, de ce ar fi privilegiată tocmai această sută, ca și cum înscrierea sub același milezim le-ar conferi *ipso facto* acestor ani o unitate și o coerență care i-ar distinge de toți ceilalți?

Obiceiul care ne-a venit din țările anglo-saxone de a erija în entități deceniile și de a vorbi despre *sixties* sau *twenties*, ca pentru latitudinile „zgomotoșilor ani '40", este deja contestabil. Schimbările de deceniu nu reflectă în mod necesar întreruperi: secvențele nu încep neapărat cu primul lor an după cum nu iau efectiv sfârșit cu ultimul. Anul 1914 a fost o cezură în alt chip decisivă decât 1911; la fel, 1968 pentru anii '60!

Cu atât mai mult *the centuries*. De altfel, bunul-simț parcă o presimțise decupând în succesiunea timpurilor alte ansambluri cărora li se dădea de asemeni numele de secol, deși nu aveau aceeași durată. Termenul și noțiunea de secol capătă din această cauză două accepții diferite și care se referă la durate inegale. Alături de secolul pe care îl vom numi aritmetic, alcătuit din 365 de zile de câte 24 de ore cărora li se adaugă cele 25 de zile ale anilor bisecți - adică, de la data de 1 ianuarie a anului 01 la cea de 31 decembrie a anului dublu zero, un total de 36 525 de zile -, există secolul căruia îi vom zice istoric, pe care îl individualizează judecata posterității și care este în general asociat cu numele unei personalități considerate a-i fi imprimat marca sa: astfel, în Antichitate, secolul lui Pericle sau cel al lui Augustus ori, mai aproape de zilele noastre, secolul lui Ludovic

al XIV-lea, căruia Voltaire a fost primul care i-a consacrat existența. Acest secol istoric poate de asemenea să depășească durata unei domnii pentru a desemna un timp caracterizat prin preponderența unei puteri sau strălucirea unei civilizații: de pildă, Secolul de Aur pentru Spania din veacul al XVI-lea.

Aceste câteva exemple sunt suficiente pentru a arăta că secolele așa-zis aritmetice și secolele denumite istorice nu au aceeași durată. Cele din urmă sunt în general mai scurte. Secolul lui Augustus durează cel mult de la bătălia de la Actium, unde Octavian i-a biruit pe Marc Antoniu și pe Cleopatra în 31 î.Hr., până la moartea împăratului în anul 14, adică mai puțin de o jumătate de veac; să notăm că el încalcă linia care împarte în două succesiunea timpurilor. Secolul lui Pericle a durat și mai puțin timp. Cât despre secolul lui Ludovic al XIV-lea, oricât de lungă ar fi fost domnia acestuia - de șaiszeci și doi de ani dacă o socotim de la moartea tatălui său sau de cincizeci și patru dacă îi datăm începutul din ziua în care tânărul suveran a decis să se lipsească de prim-ministru -, el e încă departe de a fi atins durata unui secol.

Intr-o poziție intermediară între durata seculară și conceptul de secol istoric, istoricii, și împreună cu ei opinia publică, au instaurat o altă întrebuintare a noțiunii de secol: ei au aplicat decupajul aproximativ de o sută de ani unor secvențe al căror debut este decalat față de anul 01 care inaugurează secolele aritmetice. Astfel, în Franța, se obișnuiește să se considere începutul secolului al XVIII-lea moartea Regelui-Soare în 1715, fiindcă Ludovic al XIV-lea se identificase atât de mult cu secolul al XVII-lea, încât acesta nu putea sfârși înaintea lui, dar și fiindcă odată cu dispariția marelui rege, care a eliberat brusc năzuințe până

RENE REMOND

atunci înăbușite de absolutismul monarhic, începea o altă epocă: „Ieri toată lumea gândea ca Bossuet; azi toată lumea gândește ca Voltaire.” Dacă secolul al XVIII-lea este astfel amputat de primii săi cincisprezece ani, el își găsește o oarecare compensație în obiceiul nostru de a face să înceapă secolul al XIX-lea de la sfârșitul războaielor Revoluției și ale Imperiului și de la semnarea tratatelor de la Viena care desenează o nouă configurație a continentului, în 1815. Cum nimeni nu pune la îndoială faptul că acest secol s-a prelungit până la 1 august 1914, a atins deci, și el, durata secolului.

Un secol de 75 de ani?

Dar secolul XX? Durata sa efectivă va depinde în mod evident de reperele reținute pentru a-i determina limitele cronologice. Dacă, după cum tocmai am spus, suntem de acord să considerăm finele secolului al XIX-lea în 1914, logic ar urma ca al XX-lea să înceapă în același moment, și aceasta este într-adevăr interpretarea în general admisă. Putem totuși să atragem atenția - dacă ar fi să contrazicem sentimentul dominant - că această alegere nu este lipsită de consecințe pentru bilanțul pe care ne pregătim să-l facem pentru acest secol? Amputându-i-se primii 13 ani, i se retrage beneficiul anumitor realizări care îi fac cinste. Există însă ceva și mai tulburător: dacă-i adevărat, cum sugerează de zece ani majoritatea comentatorilor, că anul 1989 a închis paranteza care s-ar fi deschis în 1914 în istoria continentului și că, de atunci încolo, situația noastră s-ar fi reînnoțat cu cea dinaintea Primului Război Mondial, nu s-ar cuveni să reintegrăm într-o viziune de ansamblu

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

acești primi ani și să considerăm drept început al secolului Expoziția Universală din 1900 sau funeraliile reginei Victoria, împărăteasa Indiilor, din 1901? Dar pentru moment să lăsăm asta: vom reveni puțin mai încolo.

Oricum, cine s-ar îndoi astăzi că declanșarea ostilităților în august 1914 a efectuat în istoria universală o incizie decisivă cu efecte ireversibile, chiar dacă ea nu a fost percepută de contemporani de la bun început: altminteri s-ar mai fi angajat? Mobilizații din toate țările, care s-au smuls din mijlocul familiei părăsindu-și ocupațiile obișnuite pentru a se alătura regimentului lor, nu bănuiau însă faptul că războiul care începea avea să marcheze sfârșitul unei epoci și punctul de plecare al unei ere noi: ei nu prevedeau că el ar fi putut dura mai mult de câteva săptămâni; în cel mai rău caz, putea să se termine de Crăciun, iar pacea să revină în anul 1915. Ei nu vedeau în acest război decât o reizbucnire a conflictelor anterioare, reglarea unei vechi tensiuni, iar pentru francezi, revanșa înfrângerii în fața prusacilor în urmă cu patruzeci și trei de ani. Abia treptat, pe măsură ce războiul se va fi prelungit, s-a conștientizat noutatea acestui conflict. Noi o percepem mai bine, pentru că îi știm rezultatul. Poate că o înțelegem mai bine chiar, la acest sfârșit de secol, decât în 1950 sau 1970. Al doilea război l-a eclipsat vreme îndelungată pe primul care, din „mare” cum fusese consfințit după 1918, fusese declarat pierzându-și epitetul, care era un soi de superlativ, pentru a vedea atribuindu-i-se un simplu număr de ordine într-o serie. Or, de vreo zece ani, totul contribuie la a-i restitui importanța și demnitatea: el și-a regăsit denumirea de mare război. Stârnește din nou interesul și nu numai în raport cu următorul, ci de sine stătător și din cauza consecințelor sale pe termen lung: istoricii îi scrutează efectele de moment,

RENE REMOND

urmele sale în memorie, prelungirile până în zilele noastre. Ne putem chiar întreba dacă nu îngreunăm peste măsură povara care apasă asupra acestui război făcându-l să poarte răspunderea pentru tot ce s-a întâmplat de atunci încolo: revoluția bolșevică și cei șaiszeci și doi de ani de regim sovietic, apariția fascismului în Italia, ascensiunea național-socialismului în Germania și instaurarea celui de-al Treilea Reich, cu înspăimântătorul său cortegiu de crime și de masacre. Întreaga istorie a acestui secol ar proveni din primele salve de tun trase în vara lui 1914. În orice caz, cum să nu faci din acea clipă în care istoria s-a bifurcat punctul de plecare al celui de-al XX-lea secol al erei creștine?

Din rațiuni simetrice se va considera secolul ca sfârșind în 1989: alegerea acestei a doua date pentru a-l încheia este corolarul importanței acordate anului 1914. Opinia publică nu s-a înșelat atunci când a văzut în căderea Zidului Berlinului, în 9 noiembrie 1989, evenimentul simbolic care era pandantul începutului primului război. Spre deosebire de 1914, când combatanții n-au avut imediat sentimentul că se schimbă epoca, în 1989 toată lumea a avut în mod instantaneu certitudinea că trăiește un moment istoric. Rarori un eveniment a fost într-o asemenea măsură recunoscut dintr-odată ca atare. În 1989, sentimentul dominant a fost mai mult cel al unui sfârșit decât al unui început: era căderea unui regim, sfârșitul unei dominații, destrămarea, la termen, a Uniunii Sovietice, sfârșitul divizării Germaniei și al împărțirii în două a Europei. Pe scurt, închiderea parantezei care se deschisese după victoria Aliaților asupra celui de-al Treilea Reich. Dar cum situația din 1945 era și o consecință a Revoluției din octombrie 1917, care nu devenise nici ea posibilă decât prin înfrângerea armatei ruse, căderea Zidului făcea de asemeni trimitere

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

la primul război. În plus, configurația geopolitică apărută în 1989, după ce fusese ocultată sau întoarsă cu susul în jos timp de mai mult de o jumătate de secol, mai întâi de hegemonia Germaniei, apoi de imperialismul sovietic, era, cu excepția câtorva schimbări minore, cea trasată de tratatele din anii 1919 și 1920. Astfel, pe mai multe căi, Europa se pomenea readusă la anii Marelui Război. De unde sentimentul atât de pregnant că 1989 închidea paranteza deschisă în 1914: dacă secolul XX începuse într-adevăr în 1914, atunci și sfârșise în 1989. De la 1 august 1914 la 9 noiembrie 1989, secolul XX istoric va fi durat deci 75 de ani: exact trei sferturi de secol aritmetic, tot atât cât de la moartea lui Ludovic al XIV-lea la reuniunea Stărilor Generale. Acesta e deci secolul căruia arii cazul să i se facă bilanțul.

Nu vom ascunde faptul că această interpretare, oricât ar fi de întemeiată pe considerații obiective determinate de evenimente, este și ea tot o construcție a intelectului și că e în bună măsură dependentă de cele pe care am ales să le reținem ca semnificative și hotărâtoare. Delimitarea acestui secol scurt, cuprins între două date - 1914 și 1989 -, este în mod riguros tributară importanței pe care am decis să o acordăm războaielor, regimurilor politice și relațiilor internaționale. Dacă, în locul conflictelor și al ideologiilor politice, am fi ales să privilegiem mai degrabă condițiile de trai, durata existenței umane sau progresul științei și al tehnicii, am fi pus în valoare descoperirea penicilinei, inventarea motorului cu explozie sau introducerea internetului, iar decupajul timpului ar fi fost cu totul altul.

Să fiu bine înțeles! A scoate astfel în evidență caracterul relativ al decupării secolului nu înseamnă în mod obligatoriu a recuza criteriile pe care el se întemeiază. A pune accentul pe cele două războaie și pe urmările lor nu

RENE REMOND

înseamnă a te conforma prejudecății perimate a istoriei-prin-prisma-bătăliilor. Există în istoria omenirii puține fenomene ale căror consecințe să fie la fel de importante ca ale războiului, atât pentru destinul popoarelor, cât și pentru destinele individuale. Dacă importanța unui eveniment ar trebui să se măsoare după numărul existențelor cărora le-a modificat cursul, nu încapе îndoială că pe durata acestui secol războaiele ar ajunge în fruntea clasamentului: în mod direct sau prin persoane interpuse, ele au bulversat sute de milioane de vieți. Nu numai cele care au fost retezate pentru totdeauna, dar și toate acelea care au fost lovite în carnea sau în afectele lor: mutilați, cupluri despărțite, fete sau femei tinere care, în zorii dragostei lor, și-au pierdut logodnicul sau soțul, orfani lipsiți de tată, deportați, prizonieri. Interminabilul pomelnic al victimelor este și el un capitol în bilanțul secolului.

Cât despre regimurile și ideologiile care le-au inspirat, acestea au avut de asemenea repercusiuni considerabile asupra vieții indivizilor: privarea de libertățile elementare, măsurile discriminatorii împotriva oponenților declarați sau suspectați, întemnițările, deportările în masă, lagărele de concentrare, internările, munca silnică fac la fel parte din bilanțul acestui secol. Dar în momentul emiterii unei judecăți globale, nu vom pierde din vedere că accentul în mod deliberat pus pe conflictele de orice natură și pe dimensiunea politică a istoriei nu e lipsit de consecințe asupra aprecierii definitive: el impune în mod inevitabil despre acest secol o imagine care nu e neutră, induce o judecată care nu e nici ea neutră; într-un cuvânt, orientează bilanțul.

O ultimă observație înainte de a-l schița: am cugetat asupra acestui scurt secol de 75 de ani ca și cum ar forma un bloc omogen și infrangibil. Am subliniat îndeajuns

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

caracterul subiectiv al oricărei periodizări pentru a nu extinde problematica noastră și la acest decupaj și a ne întreba cu privire la consistența acestei secvențe. Tratarea anilor 1914-1989 ca și cum ar fi indisociabili implică o evaluare unică a întregii perioade, iar ponderea evenimentelor tragice din primele decenii este atât de mare, încât concluzia n-ar putea fi decât negativă. Dar oare n-ar merge altfel dacă am proceda în mod diferit, substituind un alt decupaj și distingând două semisecole, dintre care unul ar lua sfârșit cu cel de-al doilea război, iar celălalt ar include cei cincizeci și ceva de ani care au urmat? Să reținem întrebarea și supoziția: vom reveni la ele.

Capitolul 2

UN SECOL AL SCHIMBĂRILOR

Accelerare și mondializare

Orice bilanț, atunci când se referă la o anumită perioadă, debutează în mod necesar prin evaluarea schimbărilor care s-au produs pe parcursul acesteia. Oare istoria nu înseamnă schimbare? Societățile imobile nu au istorie. Această idee cum că lumea se schimbă, ba chiar că astăzi se schimbă mai repede ca altădată, a devenit atât de banală, încât aproape că șovăim s-o enunțăm: aproape că am fi tentați să susținem contrariul, nu atât din spirit de contradicție, cât din preocuparea, legitimă, de a restabili proporțiile între permanență și inovație. Am insista atunci pe tot ceea ce întreține continuitatea. Am evidenția, bunăoară, diferențele care persistă între popoare și fac ca, în ciuda tuturor bulversărilor, francezii să rămână francezi și să nu se confunde nici cu britanicii - ceea ce n-ar fi cine știe ce mare descoperire -, nici cu vreunul dintre ceilalți vecini ai lor. Căutarea anxioasă a acestei continuități de-a curmezișul

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

tuturor schimbărilor este poate semnificația ascunsă a controverselor, care de zece ani a avut parte de un oarecare interes în dezbaterile publice, cu privire la excepția franceză. Ar justifica ea acea altă afirmație, pe care o întâlnim sub pana câtorva publiciști, că secolul XX nu ar fi inventat nimic?

Să nu cedăm la seducția paradoxului. Dacă există un moment potrivit pentru paradoxuri, există unul și pentru evidențele și adevărurile elementare: ba chiar e primul, întocmirea unui bilanț este unul din cazurile în care nu trebuie să se renunțe a începe prin enunțarea unor adevăruri primordiale, iar unul este cu siguranță că acest secol a fost cel al marilor schimbări. E de-ajuns asta pentru a-l caracteriza? Nu toate secolele au cunoscut, și ele, asemenea schimbări? De bună seamă, dar cele din secolul XX sunt incomparabil mai mari: se poate spune că acesta a fost secolul schimbării. Nici un altul n-a fost teatrul unei mutații - termenul care se potrivește poate cel mai bine - atât de rapide, atât de generale. Mă voi abține să-i expun în mod amănunțit toate aspectele și să-i enumăr toate modalitățile. Voi semnaliza doar câteva trăsături care constituie singularitatea acestui secol și îi atribuie un loc cu totul special în succesiunea epocilor.

s

De patru ori mai mulți pământeni

Istoria fiind cea a omenirii, prima întrebare este cea referitoare la numărul oamenilor: câți sunt? Dimensiunea demografică e un prealabil; este soclul pentru tot restul. Dacă numărul nu e în mod cert totul, nimic nu se poate fără un minim. Care a fost în privința asta aportul acestui

RENE REMOND

secol? Întâmplarea face ca o știre foarte recentă să lămuirească acest aspect: pe 12 octombrie¹ Națiunile Unite au sărbătorit cu o impresionantă publicitate nașterea unui copil care aducea la șase miliarde numărul ființelor umane ce populează planeta. Inutil de precizat că această cifră nu e decât o aproximare: precizia recensămintelor, chiar și în țările care dispun de cea mai lungă serie de statistici, nu e de natură să poată evalua cu aproximație de câteva zeci de milioane cifra exactă a populației globului. Dar nu contează, e vorba de un ordin de mărime: ca atare, el merită considerație și mai cu seamă face posibile comparații în timp care permit în special să se măsoare cu oarecare precizie amploarea și ritmul creșterii populației globale.

Așadar, la încheierea acestui secol suntem șase miliarde de ființe umane: la începutul lui, bunicii noștri nu erau decât un miliard și jumătate. Vasăzică, într-o sută de ani, numărul oamenilor care trăiesc pe Pământ s-a cvadruplat. Iată ce dă măsura creșterii. A fost nevoie de milenii pentru ca omenirea să atingă primul miliard: a fost suficient un secol pentru a înmulți această cifră cu patru. Să restrângem mai mult cronologia și să privim mai atent curba creșterii. În 1950, an bisector al secolului, populația era de două miliarde și jumătate: ea sporise deci într-o jumătate de secol cu un miliard, adică cu două treimi față de cifra inițială. În a doua jumătate a secolului s-au adăugat acestei mase alte trei miliarde și jumătate: așadar, totalul a devenit mai mult decât dublu. De la 66% cât era în prima jumătate a secolului, coeficientul de creștere a trecut la 140%. Cifrele vorbesc de la sine: ele dau măsura accelerării ritmului schimbării. Să observăm totuși că, față de previziunile care se emiteau

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

nu de mult la vederea recensămintelor, creșterea totală este net în scădere. Totul ne duce la ideea că mișcarea încetinește din motive ce sunt legate de alte tipuri de schimbări, privind comportamentele și mentalitățile; în consecință, organismele specializate își revizuiesc spre scădere anticipațiile.

Schimbarea iuțește pasul

Această apreciere sumară a evoluției demografice pune în lumină o a doua trăsătură caracteristică a acestui secol: accelerarea istoriei. Sub acest titlu, Daniel Halevy, una dintre cele mai pătrunzătoare minți ale acestui secol, publicase în 1948 un eseu foarte sugestiv care ar trebui recitit astăzi, căci nu și-a pierdut nimic din pertinență: ba chiar ceea ce a urmat i-a adus confirmări. Comparând ritmul evoluției de după sfârșitul primului război cu cel din secolele precedente, Daniel Halevy conchidea că mișcarea istoriei era în creștere de viteză. Faptul este încă și mai adevărat de atunci încoace, ca și cum istoria ar fi dublat realmente pasul, antrenând societățile noastre într-o mișcare din ce în ce mai rapidă. Cândva, dacă ne întoarcem cu câteva secole înapoi, am zice că schimbarea se efectua într-un ritm atât de lent, încât abia dacă era perceptibil, sau mai degrabă că schimbarea era un fenomen atât de rar, încât cea mai mică modificare căpăta în opinia generală proporții exagerate. Societățile erau esențialmente rurale; pe atunci, agricultura, adoptând ritmul anotimpurilor, îl imprima vieții colective, iar societatea în întregul ei se regla după ordinea eternă a ogoarelor. Or, în prezent, agricultura nu este ultima care suferă legea schimbării: poate că e chiar unul dintre sectoarele care au cunoscut cea mai rapidă și

cea mai profundă transformare. Și ea e angajată într-o cursă impetuoasă după inovația tehnică și nu-i exagerat să vorbim de revoluție în cazul unei asemenea mutații.

Mondializarea, fenomen vechi, fapt nou

Această modificare a ritmului în care se produce schimbarea a fost, în ultimele decenii ale acestui secol, ea însăși accelerată și amplificată de o altă schimbare la fel de determinantă care afectează relația cu spațiul, cea pe care o numim mondializare. Noi, francezii, suntem aproape singurii care o numim astfel: celelalte popoare, în principal anglo-saxonii, dar împreună cu ei și toți cei ce folosesc engleza drept limbă de comunicație, îi dau denumirea de globalizare. Ambele cuvinte desemnează același fenomen, însă, dacă mă gândesc bine, am o preferință pentru primul: nu din șovinism lingvistic, ci fiindcă îl găsesc mai pertinent. „Globalizare” este vag, mai puțin în cazul în care se precizează că e vorba de globul terestru, dar cine se gândește la asta? „Mondializare”, dimpotrivă, indică în mod lămurit dimensiunea geografică. Or, tocmai asta e mondializarea, constituirea planetei într-o lume unică și unificată. Acesta e faptul major al ultimelor decenii care, de unul singur, ne-ar îndreptăți să distingem, în cursul secolului, secvențe fundamentale diferite.

Este acesta însă, la drept vorbind, un fenomen cu totul nou, astfel încât să singularizeze acest sfârșit de secol? Fernand Braudel folosea deja conceptul de economie-lume, împrumutat de la economistul american Immanuel Wallerstein, pentru a defini sistemele de relații economice internaționale în epoca preponderențelor spaniolă sau

britanică. Gândindu-ne mai bine, dacă a existat mondializare, în sensul înțelegerii unității unui ansamblu la scara globului, aceasta a fost pe vremea marilor descoperiri geografice. Adevărata mondializare, singura din punct de vedere istoric, a avut loc, acum vreo cinci sute de ani, odată cu descoperirea de către niște navigatori aventuroși plecați din porturi ale lumii vechi, despre care erau încredințați că e unică, a existenței unei alteia - cea nouă -, locuită și ea de ființe despre care au trebuit să admită că erau tot oameni. Șocul a fost atât de mare pe cât ar fi, pentru noi, descoperirea faptului că și alte planete sunt populate de făpturi însuflețite. Contemporanii lui Columb, Cortez, Pizarro au făcut descoperirea pluralității lumilor locuite. Acesta a fost unul dintre cele mai importante momente din istoria umanității: se poate închipui moment mai decisiv decât întâlnirea unor fracțiuni ale speciei umane care se ignoraseră până atunci și care aveau toate motivele să se creadă singurele din lume? În plus, descoperindu-se atât de profund diferite, ele își dădeau astfel seama de relativitatea credințelor și a moravurilor lor.

De atunci încolo, continentele n-au mai fost niciodată izolate: relațiile lor n-au conținut să se strângă, în principal din inițiativa europenilor. Timp de patru sute de ani, ei au fost cei care au explorat planeta în toate dimensiunile ei, debarcând pe țărmuri necunoscute, urcând pe cursul fluviilor, pătrunzând în adâncul ținuturilor, respingând sau subjugând indigenii, exploatând resursele naturale, dar importând în schimb produsele lor și impunându-și instituțiile, limbile, modurile de a gândi, religiile. În tot acest timp, mondializarea și-a croit drum sub acoperirea colonizării, în cadrul unor imperii întemeiate pe o relație de inegalitate între dominator și dominați. În ultima jumătate de secol, aceste mari imperii, a căror edificare durase mai

RENE REMOND

multe veacuri, s-au dezintegrat în doar vreo douăzeci de ani, după cel de-al Doilea Război Mondial: dispariția lor este unul din faptele majore de reținut din istoria acestui secol. Pe ruinele lor, popoare până mai ieri subjugate și-au făurit independența după modelul statelor europene. Din această cauză, numărul partenerilor concertului european s-a multiplicat; în secolul al XIX-lea, acești parteneri se numărau pe degetele de la o mână, iar, pe celelalte continente, statele capabile să joace un rol internațional nu erau mult mai numeroase. Intre cele două războaie, chiar și după destrămarea în Europa a imperiilor descrise drept închisori ale popoarelor, Societatea Națiunilor, prima organizație cu vocație universală care a regrupat toate statele independente, nu număra mai mult de vreo cincizeci de membri, deși existau puțini absenți: Statele Unite, Uniunea Sovietică înainte de a fi admisă în 1934. Organizația Națiunilor Unite reunește astăzi aproape de patru ori mai multe state și se apropie de două sute de membri.

Dispariția imperiilor coloniale intercontinentale și proliferarea unor noi state nu au împiedicat progresul mondializării. Dimpotrivă: sfârșitul colonialismului l-a atras după sine pe cel al pactului colonial și al preferinței imperiale, deschiderea terenurilor de vânătoare rezervate. Din 1945, din negociere în negociere, liberul schimb n-a încetat să progreseze, și împreună cu el și comerțul internațional: sub presiunea diplomației americane, atașată dintotdeauna dogmei liberalismului, barierele vamale s-au spulberat. Până și sectoarele cele mai îndelung refractare au trebuit să se deschidă și să-și lărgască câmpul de acțiune. Astfel, agricultura franceză, care își rezervase atât de mult timp monopolul pieței naționale și se retrăsese în spatele unor tarife protecționiste, a renunțat la el. În această privință,

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

evoluția raporturilor sale cu piața ilustrează din plin sensul schimbării. În secolul al XIX-lea, agricultorul francez lucra în principal pentru subzistența sa și-a alor săi: eventualul surplus al producției sale se scurgea în canton, din lipsă de mijloace de transport. Revoluția transporturilor feroviare le-a deschis regiunilor celor mai dinamice piața națională. Constituirea Pieței Comune, în 1957, și politica agricolă comună dorită și impusă partenerilor noștri de generalul de Gaulle le-a deschis crescătorilor și producătorilor francezi piața europeană. Astăzi, ei iau decizii în funcție de piața mondială. Așadar, mondializarea nu este nici o idee, nici un fenomen al zilei de azi: ea este rezultatul unui proces de mai multe secole.

Și totuși, mondializarea, așa cum o trăim de câțiva ani, conține o noutate autentică. Însă ea nu e de căutat în stabilirea de relații între diferitele părți ale lumii: ea se află într-un nou raport cu spațiul și timpul. Încă de la începutul vremurilor, distanțele dintre grupările umane determinau întâzieri mai mult sau mai puțin lungi pentru stabilirea unor relații de comunicare: încă mai era nevoie de cincisprezece zile de navigație pentru a merge din Europa Occidentală în Extremul Orient la momentul acțiunii din *Partage de midi*¹; în ajunul celui de-al doilea război, Statele Unite încă mai erau separate de Franța sau Anglia de cinci zile de traversare, chiar și cu un pachebot atât de rapid ca *Normandie* care tocmai le răpise Panglica Albastră² navelor companiei Cunard. Și mai mult timp era necesar pentru mărfuri, iar costul transportului era adesea total disuasiv.

¹ *Cumpăna amiezii*, dramă de Paul Claudel, din 1906 (n. tr.).

² *Ruban bleu* (engl. *Blue Riband*) - premiu instituit de companiile de navigație transatlantică prin anii 1860 și acordat proprietarului celei mai rapide nave (n. tr.).

Doar știrile începuseră să învingă distanța grație telefonului și telegrafiei fără fir, care introduseseră premisele mondializării noastre actuale.

Dispariția spațiului

Marea noutate este dispariția distanțelor, neutralizarea spațiului, care atrage după sine suprimarea decalajelor. De acum trăim, conform expresiei curente, în timp real. Expresie care, după părerea mea, nu spune mare lucru, căci ce ar fi un timp care nu e real? Ceea ce vrea să însemne asta este că timpul e același în locul unde se întâmplă ceva cu cel unde ajunge informația despre cele întâmplate: este simultaneitatea în instantaneitate. Asistăm în direct la ceea ce se petrece la două mii de kilometri: distanța este abolită. În momentul ocupării ambasadei Japoniei de la Lima de către un comando revoluționar, spectatorii care priveau transmisia postului CNN vedeau mai bine desfășurarea operațiunilor decât cetățenii care locuiau de partea cealaltă a străzii. Imaginea satului planetar introdusă nu de mult de Mac Luhan nu era încă decât o anticipație în momentul în care a avansat-o: astăzi ea a devenit realitate.

Acest fenomen al dispariției spațiului și a efectelor sale nu e valabil doar pentru circulația știrilor: el privește toate activitățile, cu modalități care variază de la una la alta în funcție de specificitatea lor. Această mondializare a fost din plin favorizată de dematerializarea multor operații, care a favorizat delocalizarea. De pildă, în cazul finanțelor, al activității bursiere, al plasamentelor de capital: în fiecare zi, sute de miliarde trec dintr-o mână în alta fără deplasare de persoane, printr-un simplu apel telefonic sau prin fax.

Simultaneității i se adaugă o continuitate permanentă: la închiderea unei burse, ștafa este preluată de o alta și așa mai departe 24 de ore din 24: operațiunile financiare nu se opresc niciodată. Partea progresivă a imaterialului în activitatea productivă, manifestată prin proporția în constantă creștere a serviciilor și a materiei cenușii, facilitează planetarizarea: companiile de aviație europene își comandă so/f-urile în India sau în China, care au informaticieni excelenți ale căror pretenții în materie de remunerație sunt mai puțin oneroase decât cele ale colegilor lor europeni. Mondializarea progresează prin dezvoltarea subcontractării, care este extinderea la scară globală a vechii diviziuni a muncii. Și ea suprimă frontierele: multinaționalele folosesc mâna de lucru a țărilor așa-zis în curs de dezvoltare, iar procesele de fabricație sunt atât de fracționate și împărțite între atâtea țări, încât devine anevoios să se definească naționalitatea unui produs, astfel că uneori trebuie să se diminueze procentul de muncă națională cerut pentru atribuirea etichetei *made in...* La fel în cazul echipelor sportive, care atrag cu bani grei jucători străini: nu rareori sportivi de înaltă clasă adoptă naturalizarea într-o altă țară decât a lor pentru a concura la Jocurile Olimpice. Referința națională a echipelor nu mai are mare însemnătate.

Și încă n-am spus nimic despre mobilitatea tot mai mare a oamenilor și consecințele ei de tot felul asupra mondializării. Viteza crescândă și capacitatea mărită a avioanelor, reducerea timpului de zbor, scăderea tarifelor au sporit în mod uimitor posibilitățile de circulație la suprafața Pământului. Și, odată cu ea, tot ce transportă oamenii, de la microbi la idei. Altădată, statele impuneau carantine străinilor suspectați a fi purtători de boală. Cum s-ar putea aplica azi un asemenea tratament milioanelor de călători

care debarcă anual în toate marile aeroporturi? Așa se explică rapiditatea cu care SIDA s-a propagat din Africa în Statele Unite și din America în Europa. La fel în ceea ce privește ideile. Există o mondializare a contestării căreia valul agitațiilor studențești din 1968 îi propunea deja o anticipare.

Faptul, la drept vorbind, nu e ceva nou: ideile au avut întotdeauna o tendință aparte de a se propaga în afara focarului lor originar. Noutatea constă în faptul că această mobilitate se aplică astăzi și credințelor religioase, deși acestea se caracterizau în mod tradițional printr-o extremă stabilitate. În Europa, confesiunile creștine se bucurau în societățile politice de un monopol efectiv care supraviețuise dispariției constrângerii de stat, disocierii treptate dintre politic și religios și după toate aparențele rezistase destul de bine la progresele secularizării. Minoritățile restrânse care scăpau înrâuririi Bisericii nu erau adeptele ale unor religii străine: membrii lor nu revendicau decât libertatea de a nu crede în nici o dogmă.

Faptul, absolut nou, care creează o situație inedită este invazia pe acest vechi continent creștin a unor religii născute pe alte meleaguri și pe care europenii nu le întâlneau decât dincolo de mări. Imigrația provenită din Maghreb și din Africa neagră în Franța, din Pakistan și din Kenya în Marea Britanie, din Anatolia turcească în Germania face ca islamul, care a fost timp de veacuri „păgânul”, adversarul principal al creștinătății, să fie astăzi în mod masiv prezent în sânul națiunilor noastre și să devină o componentă a peisajului religios: nu este el în Franța a doua religie, devansând până și Biserica reformate, chiar dacă acesta numerotare maschează amplitudinea, considerabilă, a diferenței care îl separă de catolicism, prima pe listă, și care este de cel puțin unu la zece?

Religiile asiatice, pe care nu le cunoșteau, mai mult sau mai puțin, decât călătorii și coloniștii, au pătruns la rândul lor în spațiul european: budismul face convertiri; beneficiază de simpatia marilor mijloace de comunicare în masă care îi relatează activitățile și, în Franța, mai multe comunități monastice au obținut de la stat recunoaștere și statut de congregație. Această panoramă sumară n-ar fi completă fără menționarea sectelor venite din America. Nu mai există astăzi nici una dintre nenumăratele expresii ale credinței religioase care să nu fie prezentă pe solul european. Nici o națiune nu mai poate păstra monopolul marilor religii istorice. Bisericele creștine, după ce au trebuit să accepte pluralismul pe care li-l impune statul pentru a garanta libertatea de conștiință și de cult, trebuie să se acomodeze cu pluralitatea efectivă a religiilor. Există o singură excepție de la această evoluție generală: Rusia, unde Biserica Ortodoxă, abia eliberată de opresiunea comunistă, revendică monopolul în numele tezei religiei naționale și denunță orice activitate misionară a altor religii, chiar și a confesiunilor creștine, drept ingerințe inacceptabile care trebuie combătute cu fermitate. Pe alte continente intoleranța persistă, în majoritatea țărilor musulmane religia continuă să fie identificată cu națiunea și, fără a se merge, ca în Arabia Saudită, până la reprimarea oricărei activități religioase, chiar și private, alta decât cea islamică, statele le refuză acestora dintre cetățenii lor care nu sunt musulmani egalitatea drepturilor civile și politice. Chiar și în India considerată liberală, misiunile creștine sunt expuse la batjocuri, iar credincioșii lor sunt victime ale unor practici discriminatorii.

Să recapitulăm trăsăturile comune care concură la definirea acestui fenomen al mondializării: într-un cuvânt, în ziua de azi nu mai există grup izolat pe suprafața

Pământului. Faptul este în mod special vădit în ceea ce privește informația: datorită sateliților, nu mai stă în puterile nici unui stat să împiedice circulația știrilor, propagarea ideilor, difuzarea experiențelor. Aceasta a fost o cauză, și nu cea mai puțin hotărâtoare, a căderii regimurilor comuniste: în ultimii ani ai Uniunii Sovietice, se evalua la o cincime din populație proporția care asculta posturile de radio străine; Republica Democrată Germană a cedat la imaginile propuse de televiziunea din Germania de Vest. Până și China comunistă, țara cea mai închisă străinătății, nu mai poate ridica obstacolul de netrecut - expresia tradițională n-a fost niciodată mai potrivită - al unui zid chinezesc. În orice domeniu, de la producția de bunuri la răspândirea ideilor, interdependența este de acum înainte legea raporturilor dintre popoare și state.

Nu mai există suveranitate

Consecință politică de mare importanță: nu mai există suveranitate absolută. La drept vorbind, a existat vreodată? Să lăsăm deoparte suveranitatea internă, care se lovește întotdeauna de rezistențe interioare, pentru a nu lua în considerare decât suveranitatea externă, adică independența totală față de orice intervenție, ingerință sau influență străină. Cu excepția câtorva cazuri-limită, ca Japonia - națiunea-sihastru - care s-a închis după expulzarea misiunilor iezuiți și a negustorilor olandezi până la deschiderea ei forțată sub presiunea Statelor Unite, nici o țară, mai cu seamă în Europa, nu a putut trăi absolut izolată. Dar dificultățile de circulație, sărăcia generală, frecvența redusă a schimburilor, bariera limbilor, suspiciunea față de străini

ridicau o multitudine de obstacole a căror grosime îi înlesnea puterii statului, în fiecare țară, o libertate de acțiune care era un fel de suveranitate. Această suveranitate *de facto*, aproximare a suveranității ideale, este cea pe care schimbările enunțate mai sus au făcut-o irealizabilă. Tot felul de activități scapă de acum controlului statului: acesta are de-a face cu multinaționale ale căror sedii sociale se află în alte țări, uneori în paradisuri fiscale care ignoră cu aroganță dreptul statelor. Pentru a da un alt exemplu luat de asemenea din actualitate, pătrunderea fulgerătoare a internetului ridică probleme cărora dreptul nu le poate da o rezolvare și care jonglează cu legislațiile naționale; nimic nu împiedică scrierea pe pânza falselor știri a tot felul de texte care cad sub incidența legii în majoritatea națiunilor civilizate: instigare la desfrâu, racolaj pentru pedofili, defăimare. Atât timp cât statele nu se vor pune de acord pentru a stabili un drept internațional ale cărui violări vor fi sancționate, legea statelor ce se pretind suverane va putea fi batjocorită fără teama unor pedepse grave. La fel în ceea ce privește acțiunile mafioate, spălarea banilor murdari, traficul de droguri. Suveranitatea legii nu poate fi restaurată decât la un nivel superior celui al statelor. Este o consecință a mondializării. Înțelegerea acestei schimbări radicale în localizarea puterii de decizie nu este străină crizei de încredere care afectează relațiile dintre cetățeni și clasele politice.

Mondializarea nu înseamnă universalizare

Contrar unei confuzii frecvente, mondializarea nu este totuna cu universalizarea. Dacă este adevărat că dezvoltarea

RENE REMOND

relațiilor între continente și mediatizare provoacă o anumită uniformizare a obiceiurilor vestimentare, a comportamentelor alimentare, atunci, descoperind diversitatea și varietatea, popoarele devin conștiente și de ceea ce constituie originalitatea lor, iar teama de a-și pierde identitatea sub presiunea modelor le atașează și mai mult de ea. Epoca mondializării este și cea a afirmării identității, a resurgenței particularismelor, a exploziei naționalismelor: pe scurt, a refuzării universalului.

Așa se face că diversele regiuni ale lumii, în pofida simultaneității timpului real, nu trăiesc toate la aceeași oră, ci sunt decalate unele față de altele. Ele nu evoluează în același ritm. Istoriile lor trecute sunt prea diferite și lasă între ele deosebiri ce sunt departe de a fi resorbite de strângerea relațiilor. Să nu ne lăsăm amăgiți de nominalism: deși a devenit satul planetar pe care îl anunța Mac Luhan, lumea nu e unificată. **O** constatăm pe propriul nostru continent: în timp ce partea sa occidentală și septentrională, din Suedia până la Gibraltar și din Irlanda până în Austria, este angajată de patruzeci de ani într-un proces original - asupra căruia vom reveni, căci este un element al bilanțului acestui secol - de construcție, dincolo de particularitățile naționale, a unei entități mai vaste, Uniunea Europeană, sfertul de sud-est al continentului - regiunile balcanice - este prins în capcana înfruntărilor devastatoare ale naționalismelor rivale. Două epoci diferite a căror dualitate se explică prin deosebirea istoriilor lor respective: membrii Uniunii Europene, cu toții de mult timp independenți, sunt suficient de siguri de identitatea lor pentru a nu trebui să se teamă de pierderea ei la intrarea într-un ansamblu mai larg. Popoarele din Balcani, care au fost aproape întotdeauna supuse unor dominații străine, dimpotrivă, n-au cunoscut, ca să

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

zicem așa, niciodată independența. Or, poate că e necesar să fi dispus o oarecare vreme de libertate pentru a consimți s-o pierzi într-o oarecare măsură. Acest decalaj suscită o întrebare care repune în cauză însăși legitimitatea scopului nostru: este posibil, e rezonabil să se facă un bilanț al secolului având pretenția de a desprinde trăsături universale care să se potrivească unor țări atât de diferite?

Același raționament este și mai valabil pentru celelalte continente care prezintă față de Europa disparități de o mie de ori mai pronunțate. Amintirea, încă vie, a dependenței coloniale de care nu s-au eliberat decât de curând le face să nu aibă dorință mai presantă decât aceea de a-și afirma identitatea prin ceea ce le deosebește. Fapt care le determină adesea să respingă tot ce vine din Occident, inclusiv principiile și valorile sale. Nimic nu e în această privință mai semnificativ și nu demonstrează mai bine că mondializarea nu este totuna cu universalizarea, decât discuția asupra caracterului universal al Declarației drepturilor omului, adoptată în cvasiunanimitate de Națiunile Unite în 1948 și considerată a fi referința pentru întreaga omenire. Or, universalitatea ei este astăzi puternic contestată de mai multe țări care scot în evidență faptul că în 1948, decolonizarea nefiind încă amorsată, Organizația Națiunilor Unite nu includea decât state occidentale cu populație albă și tradiție creștină; ca atare, această pretenție la universalitate n-ar exprima decât acordul dominatorilor. Valorile proclamate, principiile enunțate ar fi pur occidentale, iar afirmarea lor n-ar fi decât un mijloc abil pentru vechile puteri coloniale de a-și perpetua dominația sub forma unui imperialism cultural, mai subtil, dar la fel de pernicios. Unele state musulmane s-au gândit la un moment dat să opună acestei Declarații un text care să se

inspire din Coran. Proiectul n-a reușit, însă faptul că a fost conceput spune multe despre dezacordurile pe care mondializarea nu reușește să le elimine. Câteva guverne din Asia de Sud-Est, mândre de reușitele lor economice, le opuseseră și ele valorilor occidentale pe cele ale asiaticismului. Furtuna care s-a abătut subit asupra economiilor lor le-a moderat pretențiile, dar acesta e un alt semn că universalitatea anumitor principii nu se bucură de consimțământul universal.

Există motive să credem că liniile de clivaj ale acestei dezbatere prefigurează harta geopolitică a lumii de mâine. Fără totuși a prelua viziunea pesimistă a unui Samuel Huntington, pentru care conflictele viitoare se vor isca din ciocnirea civilizațiilor, aruncând unele împotriva altora marile blocuri constituite din aceste civilizații care își împart planeta.

Miza acestei dezbatere este capitală: poate că nu există nimic mai esențial pentru viitorul planetei. A admite caracterul relativ și propriu Occidentului creștin al anumitor principii enunțate de Declarația contestată - cum ar fi egalitatea dintre bărbat și femeie, necesitatea unui liber consimțământ pentru căsătorie, libertatea religioasă sau respectarea integrității corpului omenesc - n-ar însemna doar a ne obișnui cu ideea menținerii unor obiceiuri barbare și a unor practici contrare eticii, ci și a renunța la unitatea speciei umane, a ne acomoda cu coexistența, pașnică sau conflictuală, a mai multe omeniri care se ghidează după principii potrivnice. Ce regres față de o istorie care tindea de secole să apropie oamenii și să le unifice regulile de conduită! Intr-un cuvânt, inversul mondializării. Această problemă gravă face parte din moștenirea pe care secolul ce se încheie o transmite succesorului său: iar aceasta nu este cea mai mică dintre poveri.

Capitolul 3

O IMAGINE GLOBAL NEGATIVĂ

A face bilanțul unui secol înseamnă și a-i marca locul în succesiunea epocilor, a-i defini propria contribuție la istoria omenirii. Care va fi simbolul secolului XX în judecata generațiilor viitoare? Al XVII-lea s-a bucurat vreme îndelungată, cel puțin în cugetul francezilor, de prestigiul de a fi fost Marele Secol. Al XIX-lea a fost cel al revoluțiilor. Dar al nostru? Care va fi denumirea sa în nomenclatorul secolelor?

Precaritatea reputațiilor

Reputațiile secolelor nu sunt stabilite o dată pentru totdeauna. Posteritatea nu ratifică întotdeauna aprecierea contemporanilor și asta e cu atât mai bine, căci ei nu sunt în mod necesar buni judecători. Descendenții lor își schimbă câteodată părerea și revizuiesc reputațiile cel mai bine stabilite. Cât despre istorici, cade în sarcina lor să corecteze ideile primite dacă sunt eronate și le face plăcere să reabiliteze secolele obscure sau să conteste titlurile de glorie date

RENE REMOND

diferitelor epoci considerate glorioase. Variațiile aprecierii secolului lui Ludovic al XIV-lea sunt un bun exemplu al precarității reprezentărilor. Un istoric se consacrase deja dezvăluirii a ceea ce el numea inversul Marelui Secol. Mai recent, Pierre Goubert, lucrând pe baza arhivelor și reconstituind condițiile de trai ale țăranilor din Beauvaisis, opunea mizeria a douăzeci de milioane de supuși fastului curții de la Versailles. Ceva mai târziu, un alt istoric, Francois Bluche, se străduia se repoleiască imaginea Regelui-Soare. Controversa dintre acești doi istorici este grăitoare pentru caracterul parțial subiectiv al aprecierilor retrospective asupra unor vremuri îndepărtate: ele sunt tributare punctului de vedere din care acestea sunt observate și, de asemenea, afinităților și antipatiilor. Marele Michelet dăduse deja un exemplu al acestei ductilități a imaginilor în ziua în care, în deschiderea cursului de la College de France, exclamase: „Marele secol, vreau să zic al XVIII-lea.” Intenția era în mod vădit aceea de a provoca un efect de surpriză asupra auditorilor: el sugera astfel că realitatea unui secol este destul de bogată în contrarii pentru a îngădui cu toată încrederea interpretări contradictorii.

Care va fi deci interpretarea dată acestui secol? Ce imagine ne lasă el în momentul în care ne părăsește? Mă înșel oare crezând că ideea pe care o avem despre el, imaginea care se formează în mințile noastre, cea pe care ne-o transmit mijloacele de comunicare în masă, ca și cea a discursului politic, e mai degrabă negativă?

Dacă aceasta este într-adevăr imaginea dominantă, faptul e relativ insolit și poate chiar cu totul singular. De obicei, perioadele care basculează în trecut se bucură mai degrabă de o prejudecată favorabilă. Fenomenul natural de idealizare retrospectivă își combină efectele obișnuite

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

cu cele al memoriei individuale, care conferă anilor trecuți farmecul amintirilor din copilărie: se uită repede necazurile și suferințele vremii trecute, păstrându-se doar fericirea dispărută. După Revoluție, se evoca viața desfătătoare din epoca pe ducă a Vechiului Regim; între cele două războaie mondiale, se vorbea despre anii 1900 ca de *la BelleEpoque*. Nu se observă nimic asemănător pentru secolul care ne părăsește. De-abia așteptăm să-l vedem terminându-se. Plecarea sa suscită mai degrabă ușurare decât regret sau recunoștință. Această singularitate naște o întrebare: ce a făcut în fond acest secol pentru a fi astfel dizgrațiat? Trebuie că va fi comis mari crime, că va fi dezamăgit multe speranțe.

O memorie inchizitorială

Această singularitate, dacă ea este una, nu s-ar explica oare în parte printr-o altă trăsătură ce caracterizează acest sfârșit de secol: locul acordat memoriei? Niciodată, ca astăzi, popoarele nu s-au întors asupra trecutului lor pentru a se întreba cu privire la comportamentul generațiilor precedente și a-i inventaria toate turpitudinile. Este această curiozitate îngrijorată și inchizitorială doar reacția unor popoare care își vor fi pierdut pofta de viață și cărora le e teamă de viitor? Această căutare a adevărului istoric, aceste explorări care nu vor să lase nimic în umbră răspund și unei cerințe noi a conștiinței morale. Acest secol a inventat datoria memoriei: rupând-o, pentru prima oară în istorie, cu tradiția universală a datoriei de a uita, care preconiza ca, după un anumit interval de timp, să se șteargă până și amintirea crimelor și a greșelilor pentru a permite reconcilierea și a ușura viața comună, el a creat o categorie nouă

RENfi RfiMOND

de crime, crimele împotriva umanității, și a inventat pentru ele imprescriptibilitatea pe timp nedefinit. Schimbare capitală în relația oamenilor și a popoarelor cu durata și cu istoria: timpul e suspendat, efectele lui sunt anulate.

Se pretinde calificarea nelegiuirilor. Extrem de semnificativă pentru această stare de spirit este mișcarea prin care Adunarea noastră Națională, cedând din respect la solicitarea armenilor care trăiesc în Franța, a declarat solemn că masacrul comis în 1915 de guvernul turc împotriva armenilor a fost într-adevăr un genocid. Nevoii de a cunoaște adevărul faptelor i se adaugă dorința de a desemna responsabili, de a pedepsi vinovații; de unde înmulțirea proceselor ce vizează un trecut mai vechi de cincizeci de ani.

E oare arbitrar să apropiem de această tendință inițiativa șefului Bisericii Catolice de a-i îndemna în mod presant și repetat pe creștini să recunoască faptele din trecut și să ceară iertare pentru ele lui Dumnezeu și oamenilor? Demers în definitiv cu totul firesc din partea unei Biserici care recomandă recunoașterea păcatului, care îi cheamă pe credincioși să-și examineze conștiința, să facă din faptele lor o mărturisire sinceră, și care începe orice celebrare euharistică prin reconcilierea *Confiteor-ului*. Acest demers concordă și cu orientările societății seculare.

Dar această dispoziție de a acuza trecutul nu e lipsită de consecințe asupra imaginii secolului: această propensiune de a reveni asupra lui nu se aplică decât mârșăviilor și ororilor sale. Procesele nu pun în scenă decât criminalii presupuși. Cum ar putea viziunea noastră asupra secolului ce se încheie să nu fie impresionată și într-o câțva deformată de acest fapt? Va trebui să ne amintim asta la momentul bilanțului final.

Capitolul 4

UN SECOL DE FIER

Dacă în nomenclatorul secolelor care își iau supranumele de la metale există unele, ca Spania lui Filip al II-lea sau Polonia Jagellonilor, care au dreptul la aur, al nostru are toate șansele să treacă în posteritate drept un secol de fier: fierul războiului și al armelor mai mult decât cel al activității industriale. Nici un alt secol n-a fost într-atât de dominat de război ca acesta.

Un secol de războaie

De bună seamă, războiul există dintotdeauna. E chiar una din faptele cele mai constante ale istoriei oamenilor: de-a lungul epocilor, mai degrabă rarele perioade de pace relativă sunt cele care ar figura ca excepții. Încă de la originea timpurilor, popoarele s-au războit mereu. Această universalitate, în spațiu ca și în timp, ridică o mare întrebare: face deci războiul parte din natura umană? Aceasta este într-adevăr teza tuturor celor care îi consideră himerici pe gânditorii și oamenii de stat care au acționat în acest

secol pentru a se proscrie războiului și a i se substitui proceduri de rezolvare pașnică a conflictelor, pentru a înlocui domnia violenței cu cea a dreptului, care le interzice statelor, ca și indivizilor, să-și facă singure dreptate. Dar dacă războiul este într-adevăr o trăsătură a condiției umane, cum să i se găsească o explicație rezonabilă? Căci, orice s-ar zice, nici un sistem nu-i oferă justificare: nici măcar ideologiile care denunță drept principale responsabile interesele economice. Frumoasa formulă a lui Jaures, despre capitalismul care poartă în el războiul precum norul furtuna, este la fel de vană pe cât de seducătoare. Nu numai fiindcă oamenii n-au așteptat venirea capitalismului pentru a se război, ci pentru că nimic nu-i mai rațional, nici mai puțin rentabil dintr-o strictă perspectivă a maximizării profiturilor decât recurgerea - cât de aleatorie! - la război. Și chiar de s-ar demonstra că unii au de profitat de pe urma lui și poartă o oarecare responsabilitate în declanșarea conflictelor, ar rămâne de explicat cum și de ce, în războaiele contemporane care mobilizează întreaga națiune, atâția oameni care, în ceea ce îi privește, cu siguranță nu au nimic de câștigat din ele, ci totul de pierdut, se lasă convinși să-și riște bunul cel mai prețios pe care-l posedă, viața însăși. Trebuie într-adevăr să mărturisim că războiul este o enigmă căreia nu-i deținem toate cheile. El face fără doar și poate apel la instincte fundamentale: pune în mișcare mecanisme ascunse care țin de natura umană. Recunoașterea acestui lucru nu condamnă în mod necesar la eșecul oricăror încercări de a-l exorciza. Războiul n-ar fi singurul fapt natural care poate fi controlat sau neutralizat de rațiune și de voință: nici democrația nu ține de natură, ci de cultură.

Așadar, nu secolul nostru a inventat războiul: l-a găsit în moștenirea sa. Însă l-a dus la un grad necunoscut până

atunci, la un punct de incandescență nemaiîntâlnit. Contemporanii au înțeles asta încă de la primul război; epitetul „mare” pe care i l-au alăturat implica tocmai faptul că întrecea toate războaiele din trecut. Cele două mari conflicte din prima jumătate a acestui secol au căpătat o dimensiune planetară: de aceea anglo-saxonii le-au numit *World War One and Two*. De fapt, primul război a fost esențialmente european: în Europa a luat naștere, în Europa s-a desfășurat în principal și aici s-au purtat bătăliile decisive; tot în Europa s-au reunit diplomații și șefii de guvern pentru a-i evalua consecințele. Intervenția Statelor Unite, în cel de-al treilea an al războiului, este cea care i-a dat o dimensiune extraeuropeană, mai mult decât cele câteva lupte purtate de puterile europene în teritoriile coloniale sau decât participarea Chinei ori a Japoniei. În schimb, cel de-al doilea război a fost în mod incontestabil planetar din cauza confluentei mai multor țeluri hegemonice: al celui de-al Treilea Reich de a-și extinde dominația pe continentul european și ambiția japoneză de a cuceri tot Extremul Orient, din Manciuria până în Indonezia, pentru a-l include în sfera așa-numită de coproșperitate condusă de Imperiul Soarelui-Răsare.

Dar mai mult decât extinderea geografică și mai mult decât durata lor - cincizeci și două de luni pentru primul, șaptezeci și două pentru al doilea, adică în total peste zece ani în trei decenii -, ceea ce a conferit acestor două războaie, îndeosebi celui de-al doilea, caracterul lor insolit este modul în care au fost purtate: război total, fără a se da în lături de la nimic pentru a smulge victoria, fără a ține seamă de principiile cele mai sacre și de tratatele semnate. Deja folosirea gazelor asfixiante în 1915 depășea un grad nou în materie de neomenie: niciodată până atunci

nu se gândise cineva să otrăvească aerul care se respiră. În cel de-al doilea război, distincția recunoscută de vreme îndelungată, chiar dacă nu fusese respectată întotdeauna cu scrupulozitate, între combatanți și populațiile civile este în mod deliberat batjocorită: raidurile aeriene iau drept țintă orașele și bombardamentele sistematice urmăresc să provoace demoralizarea inamicului prin teroare. Secolul al XIX-lea și cel de-al XX-lea la începuturile sale încercaseră să introducă puțină omenie în conducerea operațiunilor militare stabilind câteva reguli: convenții, întocmite de juriști și semnate de guverne, protejau răniții, prizonierii și trasau un cadru care năzuia să stăvilească nenorocirile războiului în anumite limite. Tot acest edificiu în mod ingenios conceput, negociat cu trudă, a fost măturat de suflul celui de-al doilea război.

Însă, se va spune, poate - și, dacă ar fi nevoie, nu aș fi ultimul care să formuleze această obiecție -, aceste două conflicte nu privesc decât prima jumătate a secolului: cel de-al doilea război a luat sfârșit în 1945 și dacă, în a doua jumătate a acestui secol eventualitatea unui al treilea război mondial în mai multe împrejurări a părut verosimilă, înțelepciunea oamenilor, sau frica de ireparabil, pe scurt, echilibrul terorii a evitat catastrofa și acest progres trebuie socotit la activul secolului.

Sigur, însă există alte tipuri de conflicte și enormitatea monstruoasă a celor două războaie mondiale nu trebuie să le oculteze pe celelalte. Să-l lăsăm deoparte pe cel pentru care a trebuit să se născăscă o expresie, Războiul Rece: din faptul că nu a degenerat într-un război cald tragem concluzia că amintirea greșelilor nu este întotdeauna inoperantă. Dar câte alte războaie a cunoscut lumea din 1945 încoace! Și care, cât de limitate teritorial vor fi fost, n-au

fost mai puțin distrugătoare. Începând cu războaiele de decolonizare dintre popoarele care aspirau la independență și vechile puteri coloniale care luptau pentru a-și menține tutela: britanicii în Malaysia și Kenya, cele două războaie din Indochina care au durat aproape treizeci de ani, războiul din Algeria, fără a uita luptele care i-au opus pe olandezi indonezienilor sau Portugalia coloniilor sale Angola și Mozambic. Au mai fost și alte războaie cărora Occidentul nu le-a acordat decât o atenție distrată sau intermitentă deoarece nu era direct angajat în ele, dar nu după măsura implicării sale și nici a ecoului perceput trebuie evaluată importanța unui conflict. Războiul îndârjit pe care l-au purtat timp de șapte ani Iranul lui Khomeyni și Irakul lui Saddam Hussein a făcut sute de mii de morți: pentru nimic. De cincizeci de ani, Orientul Apropiat trăiește într-o tensiune permanentă care a provocat nu mai puțin de patru războaie între Israel și vecinii săi.

Dacă ne reamintim de războiul din Coreea care a opus Națiunile Unite Coreei de Nord și Chinei comuniste prin voluntari interpuși, de războiul din Golf purtat de Statele Unite sub drapelul ONU și de războiul foarte recent din Kosovo, cărora le adăugăm toate războaiele civile, ca acela dintre guvern și gherile, care de treizeci de ani însângerează Columbia, nu putem decât să conchidem că războiul a așternut asupra acestui secol o umbră constantă. Niciodată războiul n-a cunoscut o asemenea intensitate, nici o asemenea cruzime. Comparația cu secolul al XIX-lea, care după 1815 nu a cunoscut nici conflict generalizat, nici război de lungă durată, ceea ce îngăduia speranța înlăturării războiului în relațiile internaționale, scoate în evidență singularitatea secolului XX, care este în mod hotărât secolul războiului și nu doar al războaielor.

RENE REMOND

Un secol de barbarie

Acest secol va rămâne în memoria oamenilor și ca unul care a practicat masacrele pe o scară fără precedent. Sigur, nu este primul în care oamenii și-au masacrat semenii. Câte populații trecute, conform expresiei clasice care atenuează sălbăticia faptului, „prin tăișul săbiei”! Toate măcelurile erau admise, „în focul luptei”. Legile războiului îngăduiau cândva ca, în zilele ce urmau cuceririi unui oraș, asedia-torii să aibă dreptul de a jefui și viola în voie. Devastările anumitor orașe au lăsat o amintire de neșters: prădarea Romei în 1527 de către pedestrașii lui Carol Quintul, co-mandați de conetabilul de Bourbon, sau cucerirea Mag-deburgului de către soldații lui Tilly în timpul Războiului de Treizeci de Ani.

Cât despre recursul deliberat la exterminarea anumitor etnii, pentru a rezolva sau suprima o problemă, Imperiul Otoman își făcuse din el un mijloc de guvernare. Sârbii n-au inventat purificarea etnică: sultanul Abdul Hamid o practicasă împotriva anumitor populații creștine din imperiul său, recurgând la serviciile unor trupe neregulate, bașbuzucii, care își dobândiseră o anumită faimă spre sfâr-șitul secolului al XIX-lea. Masacrele din Bulgaria stârniseră o puternică tulburare în toată Europa civilizată, și bătrânul Gladstone s-a făcut convingătorul lor purtător de cuvânt în Camera Comunelor, denunțând ceea ce încă nu denu-meam crime împotriva umanității. Masacrarea, în 1915, a unei părți din populația armeană la ordinul sau cu încu-rajarea guvernului Junilor Turci nu era un debut absolut, după cum nu au fost nici practicile guvernului sârb al lui Milosevic contra croaților din Slovenia, a musulmanilor din Bosnia sau, de curând, a albanezilor din Kosovo.

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

Dar dacă secolul nostru n-a inventat masacrele, ca și în cazul războiului, le-a ridicat la un grad fără precedent și, mai cu seamă, a operat pe o scară incommensurabilă: victi-mele nu se mai numără ca odinioară cu sutele de mii, ci cu zecile de milioane. Secolul XX a inventat războiul în masă și masacrele în masă. Expunerea pe care Jules Romain a consacrat-o, la începutul volumului despre Verdun al marii sale fresce *Oamenii de bunăvoință*, modulului de un milion de oameni devenit unitatea de măsură în războiul modern, s-ar putea aplica cuvânt cu cuvânt numărătorii victimelor marilor masacre ale secolului. De una singură, această mo-dificare de scară îi atribuie acestuia din urmă un loc aparte în istoriografia acestei contabilități macabre.

Dar el a mai adus și o altă inovație. Regimuri politice ale unor mari popoare civilizate au făcut din exterminarea sistematică a anumitor grupuri un articol al programului lor, un obiectiv politic - așa-zisa Soluție Finală adoptată de cel de-al Treilea Reich nu urmărea nici mai mult, nici mai puțin decât să facă să dispară de pe suprafața pămân-tului totalitatea evreilor - sau un mijloc obișnuit de gu-vernare pentru a reduce la tăcere oponentii, declarați sau presupuși, ori un element al unei politici economice care să le asigure o mână de lucru ieftină pentru realizarea unor lucrări faraonice (regimul lui Stalin care a deportat mili-oane de persoane în Nordul îndepărtat). China comunistă nu a rămas mai prejos. Cât despre Cambodgia, ea a trăit tragedia cea mai terifiantă și cea mai dementă din secolul nostru cu proiectul khmerilor roșii de a crea un om nou, prin evacuarea totală a orașelor și uciderea unei treimi sau a unui sfert din populație.

Acest secol a fost primul care a pus în slujba morții pro-gramate raționalitatea administrativă și științifică (apelul

RENE REMOND

la chimie și recurgerea la Zyklon B pentru camerele de gazare). Această combinație de barbarie și de metodă este specificul acestui secol. Nu e oare semnificativ că a trebuit să se inventeze cuvinte noi sau sigle - Shoah, Gulag - pentru a desemna aceste practici? Trebuie să credem că, în galeria secolelor, al nostru va fi în viitor definit de numele Auschwitz și Kolyma? Dacă secolul nostru a născocit astfel noi forme de barbarie, nu înseamnă că formele tradiționale au dispărut: sălbăticia, pentru a-i spune pe nume, a avut parte de zile mari pe toate continentele. În pofida reputației de înțelepciune și de seninătate acordate teritoriului indian, divizarea Indiei britanice a declanșat în 1947 accese de violență în cursul cărora milioane de hinduiști și de musulmani, care cândva trăiau laolaltă, s-au omorât reciproc. În Africa Centrală, dușmăniile interrasiale dintre etniile tutsi și hutu au dus în Rwanda la masacre care nu au cruțat nici femeile, nici copiii.

Altă inovație a secolului nostru în ultimele sale decenii: o formă de terorism inedită. Dintotdeauna au existat atentate, însă îndreptate împotriva șefilor de stat sau a capetelor încoronate: era un risc legat de funcție. În zilele noastre, în loc să-i atace pe responsabili, terorismul crede că-și poate atinge scopurile pe calea ocolită a unor atentate oarbe în locurile publice, cafenele sau restaurante, săli de spectacol, mari magazine, mijloace de transport, lovind la la întâmplare trecători, clienți, consumatori anonimi. Pentru a aplica o tușă finală acestui tablou al formelor de violență practicate în ultima jumătate de secol, să nu uităm luările de ostatici civili și ocuparea unor localuri neutre ca mijloc de a exercita asupra puterii un șantaj cu moartea unor nevinovați.

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

Împletirea formelor tradiționale de sălbăticia cu barbaria cea mai raționalizată face din acest secol unul al barbariei. Am devenit sau redevenit oare barbari?

Un secol de tiranii

O mare parte din această violență sistematică este legată de apariția unor regimuri tiranice. Desigur, omenirea a cunoscut dintotdeauna asemenea regimuri. Dar în nici un secol înainte de al nostru n-au existat puteri care să dispună de mijloace atât de silnice și de eficiente pentru a controla toate activitățile cetățenilor lor, până la gândurile lor cele mai secrete, desființând orice separație între domeniul intervenției publice și sfera vieții private. Încă o dată, vocabularul stă mărturie: pentru a defini acest nou tip de regim politic a trebuit să se inventeze un concept și să se născocască un cuvânt: totalitarism. Acest termen pe care Hannah Arendt l-a acreditat în tipologia regimurilor, și de care nu ne-am mai putea lipsi astăzi, reprezintă recunoașterea noutății specifice a acestor sisteme politice care nu se confundă nici cu despotismul oriental al Imperiului Otoman, nici cu monarhiile absolute ale Vechiului Regim.

Altă trăsătură originală: cuplarea acestui tip de putere cu o ideologie: asocierea lor este ceea ce a determinat nocivitatea acestor experiențe. Puterea pretinde să le impună tuturor adeziunea la ideologia sa și înțelege să calchiază societatea după modelul propus de ea. Atât al Treilea Reich, cât și regimul sovietic năzuiau să creeze un om nou, eliberat de temerile ancestrale și de credințele tradiționale. Trecutul nu avusese niciodată asemenea ambiții. Desigur, alianța strânsă dintre putere și religie în societățile confesionale

RENE REMOND

ale Vechiului Regim nu lăsa nici un fel de libertate indivizilor, dar Bisericele constituiau, în fața statului, o putere rivală și uneori o contraputere. Nimic de acest fel la regimurile totalitare din secolul XX unde partidul și-a aservit statul și impune tuturor filozofia sa, așa cum domnitorul le impunea cândva supușilor religia sa. Individul se pomeneste efectiv readus în epoca unității de credință: toate libertățile personale de curând cucerite sunt spulberate.

Cât despre putere, aceasta s-a debarasat în îndeplinirea îndatoririlor oficiale de respectarea, cel puțin formală, a anumitor principii ce țin de creștinism, ca și de respectarea anumitor legi fundamentale moștenite de la dreptul roman sau formate de cutuma medievală și care limitau arbitrarul. Regimurile totalitare nu recunosc nici o autoritate morală care să le fie superioară. Ele se situează dincolo de bine și de rău: este bine ceea ce servește puterea, după cum este rău ceea ce o deserveste. Justiția e subordonată. Acest secol este cel care a împins cel mai departe practica proceselor politice manipulate: procesele de la Moscova intentate de Stalin între anii 1936-1939 contra vechilor săi tovarăși, precum și cele organizate în democrațiile populare de partidul comunist după 1945 vor rămâne în memoria oamenilor ca exemplul desăvârșit al subordonării instituției judiciare față de voința puterii, al negării dreptului și al falsificării adevărului.

Un secol inuman

Război total, barbarie științifică, totalitarism, dictatură a ideologiilor: pe scurt, acest secol apare ca inuman. Tot ce am amintit mai sus nu înseamnă oare înfrângerea

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

umanismului, refuzul sau nimicirea tuturor eforturilor seculare de a instaura o ordine mai umană? Este oare simplă coincidență, ferindu-ne să transformăm o concomitență într-o relație de cauzalitate, că anumiți filozofi au profetizat în anii '60 moartea individului? Acelui individ din care Renașterea, apoi filozofia Luminilor făcuseră centrul lumii, măsura tuturor lucrurilor, referința supremă, ei îi pronosticau dispariția în scurt timp.

Consecințele filozofice ale acestui regres de care e răspunzător secolul XX sunt considerabile dacă așa cum am sugerat este adevărat, la început, că de aprecierea acestui secol și de evaluarea contribuției sale ar depinde și viziunea noastră asupra mișcării istoriei, și, mai important, judecata noastră asupra omului, a libertății sale de acțiune, a capacității sale de a alege între bine și rău. Dacă realitatea secolului XX a fost într-adevăr cea pe care tocmai am descris-o - violență, războaie, barbarie, tiranie -, cum să nu ne îndoim cu privire la om și cum să nu ne pierdem speranța în privința istoriei? Din două, una: ori fatalitatea guvernează lumea, ori omul își exercită libertatea în detrimentul bunului-simț. Crudă alternativă la încheierea acestui secol. Dar realitatea sa se reduce oare într-adevăr la această imagine dezolantă a unui secol al tenebrelor?

Capitolul 5

O ALTĂ VIZIUNE ASUPRA SECOLULUI

Realitatea secolului se reduce într-adevăr la această imagine dezolantă?

Ne vom aminti mai întâi de un factor obiectiv de care până acum am făcut abstracție: secolul XX nu va lua sfârșit decât pe 31 decembrie 2000. Atât timp cât el nu este complet încheiat, imaginea sa rămâne neterminată și judecata asupra semnificației sale trebuie să rămână în suspensie. Acestui secol i s-ar putea aplica proverbul pe care Graham Greene îl citează referitor la salvarea sufletului: „Pentru călărețul care cade de pe cal mai există o clipă care-i lasă timp de pocăință, în cădere, între scara șei și sol.” Să ne imaginăm o lovitură de teatru similară căderii Zidului din Berlin și totul s-ar schimba. Actualitatea cea mai recentă a furnizat încă o ilustrație în această privință cu catastrofa¹ care s-a abătut asupra Franței în ultima săptămână a anului

Este vorba de uraganele din 26 și 27 decembrie 1999 (n. tr).

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

1999: ea a modificat profund tonalitatea festivităților prevăzute să însoțească schimbarea mileniului, reînviind totodată vechea discuție despre neputința omului în fața forțelor naturii și contrastul dintre geniul său care i-a permis să ajungă pe Lună și incapacitatea sa de a prevedea o furtună ieșită din comun.

Fiecare generație cu imaginea sa

Există un motiv și mai imperios pentru a amâna judecata noastră: pe toată durata acestui secol, de la început până la sfârșit, imaginea sa a variat mult și succesiunea acestor reprezentări este un avertisment contra tentației de a generaliza și de a extinde la întregul veac aprecierea negativă dată de ultima venită dintre generații, care nu i-a cunoscut nici speranțele, nici vicisitudinile. Necunoașterea lucrurilor pe care mai vârstnicii le-au trăit, suferit, vrut sau suportat nu o îndreptățește să formuleze o judecată definitivă, chiar dacă nu mic e riscul ca această judecată să devină cea a posterității, care prea adesea nu face decât să ratifice fără multă osteneală aprecierea subiectivă a generației celei mai recente.

N-ar fi lipsit de interes să se consulte cele patru sau cinci generații care s-au succedat pentru a face această istorie și să se înregistreze mărturia lor. Diferențele dintre depozițiile lor ar fi probabil destul de mari. A celei dintâi s-ar referi mai presus de orice la speranțele pe care și le pusesese în secolul ce începea și care au fost crunt spulberate de război. Opinia generației din perioada impropriu numită interbelică, deoarece expresia este o proiecție *aposteriori*, ar fi după toate probabilitățile în mod izbitor diferită, după cum s-ar referi la unul sau altul dintre cele două decenii

consecutive. În anii '20, pe măsură ce războiul e lăsat în urmă și reconstrucția progresează, încrederea revine, cel puțin în lumea occidentală. Dimpotrivă, începând din 1929, în Statele Unite, din cauza crizei care le lovește economia ale cărei fluctuații sunt pentru ele principalul indicator și regulatorul vieții colective, apoi cu începere de la mijlocul anului 1931 în țările europene, care descoperă atunci că nu vor scăpa mării crize economice, și încă mai mult cu începere din 1934-1935 în fața creșterii amenințărilor la adresa păcii, neliniștile o iau cu un pas înainte și inspiră sentimente care au o oarecare similitudine cu îndoielile și interogațiile noastre.

Anii glorioși

Dar în loc de a pune accentul pe aceste perioade deja foarte îndepărtate de noi și a căror amintire se pierde într-o memorie confuză, prefer să pun în discuție problema unei generații mai apropiate, ai cărei membri sunt încă printre noi: cea a anilor '60 sau a celor Treizeci Glorioși. Această expresie, care a cunoscut aproape instantaneu un succes fulgerător și pe care toată lumea o citează fără a-i cunoaște întotdeauna originea și autorul, i se datorează lui Jean Fourastie¹: să facem dreptate și să-i restituim paternitatea inventatorului ei. Ea e un bun exemplu în legătură cu problemele inerente împărțirii timpului în secvențe și alegerii

¹ Jean Fourastie (1907-1990), economist francez. Conform interpretării general acceptate, expresia găsită de el se referă la perioada prosperă pe care a cunoscut-o Franța de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial până la prima criză a petrolului (1947-1973).

denumirilor lor. Epitetul nu necesită nici o observație: glorios se potrivește foarte bine performanțelor realizate atunci, precum și climatului de optimism al momentului. Cifra este cea care stă sub semnul întrebării: acei ani glorioși au fost într-adevăr treizeci la număr? În ceea ce privește termenul final nu încapă discuție. Dat fiind că acest decupaj se referă cu prioritate la economie, sfârșitul său e marcat de un eveniment care a modificat conjunctura și a inversat tendința: prima criză a petrolului, consecință a războiului de Yom Kippur care a opus pentru a patra oară Statul Israel vecinilor săi arabi. Cu această ocazie, producătorii de petrol din Orientul Apropiat au descoperit puterea pe care le-o dă posibilitatea de a majora prețul aurului negru: cel al barilului crește de patru ori și dă o lovitură dezvoltării țărilor occidentale. Astfel că glorioasa secvență nu s-a prelungit dincolo de iarna 1973-1974.

Așadar, pentru ca anii glorioși să fie treizeci, ei ar fi trebuit să înceapă în 1943. Nu e nevoie să insistăm: 1943, pentru Europa ocupată, jefuită, este poate anul cel mai sumbru al războiului. Dacă 1945 a adus sfârșitul luptelor, anii care au urmat au fost departe de a fi ani de ușurare, cu atât mai puțin de prosperitate. Să nu mai vorbim de ani glorioși. Europa a ieșit din război secătuită, ruinată, epuizată, descurajată. Cozi lungi se formează în fața consulatelor Statelor Unite, Canadei, Australiei, în speranța obținerii unei vize de intrare în aceste paradisuri. Penuria persistă: în Franța, ca și în Marea Britanie, rațiile nu vor fi complet suprimate decât la mijlocul lui 1949, ca să nu mai vorbim de situația din țările învinse, începând cu Germania. În total, timpul marilor încercări nu va fi durat mai puțin de zece ani, din septembrie 1939 până în vara lui 1949. Și abia spre mijlocul deceniului următor creșterea va fi putut

RENE. REMOND

să înceapă fără a amenința stabilitatea monedei. Așa că anii glorioși vor fi fost cel mult douăzeci. Nu contează, e destul pentru a forma un ansamblu care să aibă o identitate proprie, destul pentru ca aceia care i-au trăit să fi avut o viziune distinctă despre acest secol.

Un bilanț pozitiv

A venit apoi momentul pentru un optimism rațional: totul sau aproape totul era de natură să inspire încredere în viitor și în puterea omului de a-l orienta după cum dorește. Mai întâi economia, a cărei criză din anii '30 contribuise atât de mult la suscitarea îndoielii și a disperării: iată că acum, dimpotrivă, ea alimentează încrederea și o justifică. La începutul anilor '60, reconstrucția e terminată, distrugerile războiului au dispărut, în locul ruinelor s-au înălțat clădiri noi. Țările dezvoltate sunt angajate, toate, într-o creștere regulată, continuă, rapidă, cu procente ce vor provoca reverii mai târziu, de 6 sau 7% pe an; este momentul miracolelor italian, german și - de ce nu? - francez. Economia noastră se vindecă de inflație, boala ei cronică. Populația activă începe să observe în traiul său efectele pozitive ale dezvoltării: salariile cresc mai repede decât prețurile. Mari întreprinderi încheie cu sindicatele acorduri, garantându-le salariaților o creștere anuală a remunerației. Consumatorii au acces la avantajele practice ale progresului tehnic; aparatele electrocasnice sunt de acum la îndemâna micilor salariați; cumpărarea unei mașini conferă un sentiment de libertate.

Dar mai cu seamă este asigurat locul de muncă. Sfârșitul reconstrucției n-a fost urmat, ca după Primul Război Mondial,

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

de reapariția șomajului. Nici măcar creșterile productivității nu determină reduceri ale locurilor de muncă. Timp de un sfert de secol, economiile cele mai avansate n-au cunoscut șomajul. De unde convingerea că guvernele știau de acum înainte cum să prevină crizele și să evite reapariția lor: spectrul crizelor ciclice este înlăturat. Ele aparțin trecutului. Keynesianismul se predă în universități; este doctrina oficială; ea inspiră conduita guvernelor: acționând asupra tuturor mecanismelor de care dispun - fiscalitatea, subvențiile, fixarea ratei dobânzilor, modificarea ratelor schimbului - ele au posibilitatea de a orienta economia.

Fără îndoială, inegalități rămân: există încă multe nedreptăți și multă mizerie. Dar reducerea diferențelor figurează în programul partidelor politice, iar ideea de a tinde spre o repartizare mai echitabilă a roadelor dezvoltării nu e deloc contestată. Guvernele se străduiesc să reducă inegalitățile printr-o politică de redistribuire a veniturilor, al cărei instrument este bugetul public, prin progresivitatea impozitului, pe de o parte, și mecanismul alocațiilor și-al subvențiilor, pe de alta.

Tot așa între popoare. Omenirea a înțeles de curând marea inegalitate dintre țările dezvoltate și cele care sunt încă numite subdezvoltate, înainte de a se înlocui această denumire care le rănește amorul propriu cu aceea de țară în curs de dezvoltare. Cartea lui Josue de Castro despre geografia foamei a atras atenția opiniei publice/Expresia „lumea a treia”, inventată de Alfred Sauvy, a acreditat recunoașterea unei lumi străine celor două blocuri care își dispută controlul globului, o lume ce are de luptat cu probleme mai vitale. Dezvoltarea este la ordinea zilei: Națiunile Unite elaborează programe în acest scop. Paul al VI-lea îi consacră o întreagă enciclică, *Populorum progressio*, care

face din ea o condiție a păcii și care sensibilizează populația creștină cu privire la această problemă. De ce s-ar pune la îndoială faptul că, cu condiția să vrea acest lucru și să ia măsurile necesare, națiunile cele mai avansate vor ajuta popoarele lumii a treia să li se alăture înainte de sfârșitul secolului?

Cu atât mai mult cu cât întorsătura luată de relațiile internaționale îngăduie în sfârșit speranța eradicării războiului. După moartea lui Stalin, coexistența zisă pașnică a luat locul Războiului Rece. Criza rachetelor provocată de imprudenta inițiativă a lui Hrușciov în Cuba a fost ultima tresărire a înfruntării celor două blocuri: lumea s-a pomenit atunci dintr-odată pe marginea prăpastiei, dar înțelepciunea conducătorilor a evitat dezastrul unui al treilea război mondial, care ar fi fost primul război nuclear. Acești conducători au dat dovadă de mai multă luciditate și de mai mult curaj decât predecesorii lor care nu știuseră să preîntâmpine sau să oprească procesul ce conducea la război. Instruiți de experiență, ei au tras împreună învățămintele: pentru a împiedica repetarea unei situații asemănătoare, s-au angajat în negocieri în vederea limitării experiențelor atomice și, curând, a reducerii înarmărilor. Așadar, guvernele au învățat să prevină nu doar crizele din economie, dar și crizele internaționale, cele care declanșează războaiele.

Cât despre conflictele care au izbucnit după cel de-al Doilea Război Mondial între puterile coloniale și dependențele lor, cele mai multe sunt încheiate la începutul deceniului al șaselea, iar problemele decolonizării, rezolvate. Marea Britanie și-a emancipat tot imperiul. Independența Algeriei pune capăt în 1962 celor opt ani de război și marchează sfârșitul decolonizării pentru vechiul imperiu

francez. De Gaulle a admis ca statele africane, membre ale Comunității, să-și dobândească independența în același moment. Belgia a părăsit în grabă Congo. Cu doar câteva excepții, despre care se consideră că nu vor întârzia să dispară, lumea trăiește în pace pentru prima oară de un sfert de secol: tunurile au amuțit și vechiul vis al unei păci universale și trainice e pe punctul de a deveni realitate. Primit la Națiunile Unite în 1965, Paul al VI-lea poate să declare: „Să nu mai fie niciodată război” fără a fi luat drept utopic.

De la sfârșitul războiului, omenirea a atacat de comun acord flagelurile care o lovesc încă de la origini: foamea, boala, ignoranța. O acțiune a fost întreprinsă la scara planetei de către organizații specializate create sub egida Națiunilor Unite, care, ca tendință, sunt expresia cea mai puțin inadecvată înțelegerii unei responsabilități comune a tuturor popoarelor.

O perspectivă ambițioasă

Creată în 1945, Food and Agricultural Organisation, mai cunoscută prin inițialele sale, FAO, care își are sediul la Roma, s-a angajat în lupta contra foametei programând cercetări și acțiuni care, sporind resursele alimentare prin îmbunătățirea randamentelor, ar trebui să restrângă dificultățile ce expun populații întregi unor perioade de foamete sau le aduce la stadiul de subnutriție cronică. În felul acesta ar fi dezmințită profeția pesimistă a lui Malthus conform căreia curba demografiei și cea a resurselor erau condamnate la divergență.

RENE REMOND

Organizația Mondială a Sănătății (OMS), fondată în 1946 și al cărei sediu a fost stabilit la Geneva, are drept misiune angajarea luptei împotriva marilor maladii care năpăstuiesc lumea, cu ambiția de a le eradica până la sfârșitul secolului prin generalizarea vaccinării și mari campanii de educație. Obiectivul nu pare imposibil de atins: la sfârșitul deceniului al șaselea, trimișii OMS au putut sărbători exterminarea în India a ultimului focar de tuberculoză. Variola practic a dispărut și a făcut inutilă vaccinarea obligatorie, rujeola de asemenea și, foarte de curând, în decembrie 1999, întrucât nici un caz de poliomielită nu a fost constatat timp de douăsprezece luni în cele cincizeci și unu de țări ce fac parte din regiunea europeană a OMS, aceasta a putut să declare că virusul acestei boli dispăruse de pe continent și să anunțe eradicarea sa pentru sfârșitul anului 2000. Astfel era posibil în anii '60 să se prevadă pentru un termen apropiat momentul în care spectrul marilor epidemii care, de la ciuma din Atena până la holera din anii 1830, trecând prin ciuma neagră din 1348 și cea de la Marsilia din 1720, băgase spaima în oameni, nu va mai fi decât o amintire.

Cât despre United Nations for Education, Science and Culture, a cărei siglă UNESCO este mai familiară, de asemenea fondată la încheierea războiului cu domiciliul la Paris, ea avea drept aspirații combaterea analfabetismului prin utilizarea îndeosebi a radioului și a televiziunii, facilitarea accesului la cunoștințe și stabilirea de apropieri între culturi pentru a fundamenta înțelegerea între popoare.

Astfel, printr-o acțiune coordonată la scară globală, nu părea câtuși de puțin absurd, la cincisprezece sau douăzeci de ani de la sfârșitul războiului, să se prevadă pentru finele secolului dispariția definitivă a majorității nenorocirilor

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

de care omenirea suferea încă de la începutul timpurilor - foamea, boala, ignoranța, războiul - și ca atare să se considere secolul XX drept cel care contribuise la parcurgerea etapei decisive în realizarea a ceea ce trecuse multă vreme drept utopie și la edificarea unei lumi mai bune.

Un bun exemplu al acestei stări de spirit optimiste care are încredere în om îl constituie inspirația ce prevalează la conciliul Bisericii Catolice reunit la Vatican între 1962 și 1965: în textele adoptate cu o foarte largă majoritate, și mai cu seamă în Constituția pastorală intitulată *Gaudium et spes*, care definește felul în care Biserica privește lumea contemporană, răzbate un suflu de simpatie pentru realizările oamenilor și de speranță în construirea unei ordini mai drepte și mai fraterne, care o rupe cu o lungă tradiție de indiferență la vicisitudinile istoriei și de dispreț față de lume. Această nouă teologie a realităților terestre este la unison cu starea de spirit a anilor '60.

Capitolul 6

VREMEA DEZILUZIILOR

Numai și reamintirea acelor speranțe, simpla enunțare a obiectivelor pe care și le fixa omenirea în anii '60 dau măsura contrastului cu temerile de astăzi. Treizeci de ani, cel mult, separă optimismul de ieri și pesimismul actual: abia dacă durata unei generații. Treizeci de ani în cursul cărora perspectiva s-a inversat. Proiectele de ieri au devenit decepțiile de astăzi, provocând o deziluzie generală care modifică și judecata noastră asupra istoriei, și concepția noastră despre om. Pentru a aprecia amploarea acestei răsturnări, e suficient să reluăm unul după altul principalele capitole ale programului de acțiune al anilor '60: reversul se dezvăluie atunci în toată întinderea sa.

Vă amintiți de crizele economice despre care se crezuse că au dispărut pentru totdeauna? Au reapărut, și cu ce intensitate! Chiar dacă sunt de altă natură decât cele de altădată. Numai în ultimii ani, ele au lovit rând pe rând Mexicul, Asia de Sud-Est, Rusia. Șomajul, mai ales, a reapărut și nu cruță nici țările cele mai avansate: dacă Statele Unite au o rată a șomajului sub 5%, Uniunea Europeană numără vreo douăzeci de milioane de solicitanți de slujbe,

și în mai multe țări, printre care Franța, procentul depășește 10% din populația activă. Nimic n-a contribuit mai mult pentru a pune la îndoială posibilitatea ca omul să controleze lucrurile, și în special mecanismele economice, ca neputința tuturor guvernelor, fie ele de dreapta sau de stânga, de a împiedica creșterea după toate aparențele implacabilă a șomajului. Cu atât mai mult cu cât el nu rezultă ca altădată dintr-un dezechilibru conjunctural între ofertă și cerere provocat de o supraproducție momentană, ci pare să provină dintr-un decalaj aproape structural între afluența pe piața muncii a unei mâini de lucru abundente și progresul, încă și mai rapid, al productivității. Ne vine să credem că va exista întotdeauna un dezechilibru și să pronosticăm un sfârșit al muncii, fără a distinge prea bine ce-ar putea fi o asemenea societate. Indiferent de aceste evaluări, șomajul de lungă durată, prinzând rădăcini tot mai adânci, provoacă nenumărate drame personale și familiale, devenind o tragedie națională ale cărei efecte negative sunt incomensurabile și induc sentimente cu totul opuse celor pe care le inspirau în anii '60 creșterea regulată și lucrul cu normă întreagă.

Dezvoltarea țărilor sărace? Pe zi ce trece se adâncește un pic mai mult prăpastia dintre țările avansate și celelalte, care se afundă în sărăcie lucie; situația țărilor africane din sudul Saharei este în ansamblu catastrofică. Nu de mult, agronomul Rene Dumont spusese că Africa a pornit-o cu stângul: ce-ar spune el astăzi?

Războiul a reapărut cam pretutindeni în lume, până și în Europa, la câteva sute de kilometri de capitalele noastre occidentale: în vechea Iugoslavie, sfâșiată după dezmembrarea Federației de vrăjmașiile rasiale și antagonismele religioase, ies din nou la suprafață vechile clivaje istorice,

RENE REMOND

între Roma și Constantinopol, între Europa creștină și Imperiul Otoman. În Orientul Apropiat, tensiunile nu și-au pierdut nimic din intensitate. Mai mult chiar: până și națiunile care au hotărât eradicarea războiului între ele și au luat în acest scop măsurile cele mai radicale, au recurs la război contra Irakului agresor al Kuweitului, sau în Kosovo contra Serbiei. Chiar dacă vedem în aceste intervenții un progres al responsabilității colective, faptul că a trebuit să se recurgă la bombardamente ale orașelor și apoi la blocade, care le cauzează nefericitelor populații civile suferințe prelungite, reamintește caracterul tragic și mereu ambivalent al istoriei.

Se credea că au fost învinse bolile: cele tradiționale, ca tuberculoza, reapar până și în societățile cele mai bogate și mai bine îngrijite, la periferiile marilor noastre orașe. Dar există ceva și mai grav: apariția unor maladii necunoscute, ca SIDA, care face să renască marile spaime de odinioară. Teama pe care o inspiră e cu atât mai mare cu cât este o boală transmisă pe cale sexuală: e afectată chiar sursa vieții și, cu ea, viitorul speciei. Propagarea fulgerătoare a acestei boli în America și în Europa nu a avut o contribuție minoră în anii '90 la schimbarea bruscă a opiniei generale și la pătrunderea unei viziuni pesimiste.

Departa de a ceda teren, analfabetismul mai degrabă a progresat, în măsura în care se poate judeca după statistici. La sfârșitul unui secol despre care se sperase că va vedea generalizarea cititului, el rezistă. Chiar și în țările unde învățământul făcea parte de multă vreme din obiceiuri și unde bărbații și femeile știau, cu toții, de cel puțin trei generații să citească și să scrie, neștiința de carte crește: în Franța, se estimează la o cincime proporția copiilor care părăsesc sistemul școlar fără a fi în stare să înțeleagă sensul

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

textelor pe care de bine, de rău le descifrează. Școala trebuie să-și mărturisească relativa neputință. Constatând că ea este incapabilă să îndrepte inegalitățile socio-culturale care sunt consecința inegalității condițiilor de trai, unii ajung să-i pună la îndoială utilitatea și o acuză de reproducerea acestor inegalități.

Câteva tușe pentru a completa acest tablou: violența pătrunde astăzi până și în instituțiile care erau ferite de ea, ca școala, care a încetat a mai fi un sanctuar pentru a deveni un loc unde adolescenții o introduc, o învață și o practică. Ar trebui să se inventeze un cuvânt nou pentru a califica tot felul de comportamente care se împotrivesc efortului urmărit de secole în societățile civilizate pentru a combate instinctul de dominație și a însuși obișnuința respectului față de semenii: a-ți ceda locul, a-l lăsa să treacă pe cel mai vârstnic, a nu lua cuvântul până ce nu ți s-a dat, a exclude violența verbală, a folosi un limbaj cizelat, a-l asculta pe celălalt... O întreagă educație este brusc pusă în discuție.

Optimismului pe care îl inspirase din punct de vedere religios reușita conciliului Vatican II, dezvăluind capacitatea unei mari instituții universale de a înțelege problemele epocii sale, de a le da răspuns și de a efectua propriul sau *aggiornamento*, i-a urmat un pesimism provocat și întreținut de criza Bisericii, pierderea afecțiunii credincioșilor, rarefierea vocațiilor sacerdotale și religioase, creșterea ignoranței religioase, iar în contraparte succesul sectelor și, în general, al credințelor celor mai prostesți.

Contrastul dintre speranțele de ieri și decepțiile prezente a fost prea brutal: el explică întoarcerea cu o sută optzeci de grade a opiniei publice. Aceasta era orientată pozitiv: iată-o predispusă la judecățile cele mai pesimiste.

RENFI REMOND

Părinții noștri crezuseră că secolul XX reprezintă o etapă decisivă în împlinirea celor mai vechi visuri ale omenirii. În loc de asta, acest secol nu numai că a agravat nenorocirile cele mai tradiționale, dar i-a adăugat unele noi. Iată ruinată ideea unei mișcări ascendente a istoriei. Hotărât lucru, omul nu știe decât să se nenorocească, dacă nu cumva controlul destinului său îi scapă. Oare ultimul cuvânt îl are fatalitatea?

Capitolul 7

OPERELE GENIULUI UMAN

Dintre aceste două viziuni consecutive și contradictorii, a căror succesiune la scurt interval vădește cu limpezime caracterul în mod inevitabil subiectiv al oricărei aprecieri globale a unui secol, care va atrage adeziunea noastră? Care este mai aproape de adevăr? Dacă tot ceea ce s-a întâmplat din 1973 încoace a dezvăluit partea de iluzie care intra în optimismul anilor glorioși și a dezavuat excesul de încredere în puterea omului pe care îl inspiraseră izbânzi strălucite, putem garanta că există și un exces de pesimism în posomoreala viziunii actuale și e probabil ca generațiile viitoare să procedeze la rândul lor la revizuirea unei aprecieri care le va apărea la fel de învechită pe cât ni se pare nouă viziunea celor Treizeci de ani Glorioși. Fără a pierde din vedere ororile care au făcut din acest secol unul al violenței, nu e oare posibil, anticipând judecata posterității, să restabilim o vedere mai echilibrată și deci mai justă?

Dat fiind că bilanțul secolului are incidențe cu ideea noastră despre natura umană, mai degrabă decât să punem față în față crimele și acțiunile generoase și să procedăm la o comparație echilibrată între actele care au făcut cinste

RENE RÉMOND

speciei umane și nelegiuirile care au dezonorat-o, să pornim de la ceea ce îl definește pe om: inteligența, nevoia de a înțelege ordinea lumii, apetitul pentru cunoaștere, curiozitatea științifică, aptitudinea de a inventa, într-un cuvânt, exercițiul rațiunii, atât pentru a se cunoaște pe sine, cât și pentru a cunoaște universul.

Or, în această privință, bilanțul secolului XX e pur și simplu fabulos. Desigur, el vine după secolele precedente și propriile sale progrese nu au fost posibile decât grație descoperirilor acestora, însă fapt este că nici una dintre contribuțiile lor nu se apropie de a lui. Și asta în toate domeniile cunoașterii. Inzestrându-se cu instrumente a căror putere de investigație nu are măsură comună cu cea a vechilor telescoape, el a extins în mod uluitor limitele universului cunoscut. Joncțiunea cu fizica a permis o mai bună cunoaștere a compoziției astrilor. Progresul n-a fost mai mic în ceea ce privește explorarea celui alt infinit, începând cu structurile materiei: concepția relativ grosolană, de la începutul secolului, despre atom ca unitate elementară și particulă indivizibilă a fost încetel cu încetul înlocuită de recunoașterea unei combinații extrem de complexe care face din atom, de unul singur, o lume.

Cunoașterea corpului nostru nu a rămas în urma celei a naturii. Sunt deja vreo cincizeci de ani de când profesorul Jean Hamburger observa că medicina și biologia înregistraseră mai multe progrese cu începere din 1945 decât între epoca lui Hipocrate și cel de-al Doilea Război Mondial: ce-ar spune el astăzi, la vederea tuturor descoperirilor care s-au îngrămădit în doar ultimele decenii? Și în acest domeniu știința s-a dotat cu instrumente perfecționate care îngăduie o explorare a corpului uman de o precizie fără precedent: scanner, diagnosticare cu rezonanță magnetică

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

etc. în genetică însă au fost progresele cele mai spectaculoase, dar și cele mai bogate în consecințe și în probleme. Ce se știa despre acest subiect la începutul secolului, în afară de legile lui Mendel? La încheierea lui, omul nu e departe de a fi descifrat toate secretele genomului, de a fi identificat cvasitotalitatea genelor și de a ajunge în măsură să prevadă devenirea fiecărui individ.

Aceste progrese ale cercetării fundamentale sunt cele care au făcut posibile uimitoarele realizări tehnologice. Omul a început să cucerească spațiul: abia terminase să recunoască planeta și să și-o însușească, că s-a și lansat în explorarea spațiului interstelar. Alunecarea semantică a termenului spațiu, care desemnează astăzi universul exterior Pământului, este în această privință relevantă. În cursul acestui secol a devenit realitate ceea ce nu fusese până atunci decât visare sub pana lui Cyrano de Bergerac sau ficțiune izvorâtă din imaginația lui Jules Verne ori din creionul lui Herge¹: omul s-a eliberat de constrângerile legii gravitației; sau, ca să fiu mai exact, a ținut seama de ele și a calculat efectele pentru a-și plasa pe orbită rachetele purtătoare de sateliți. Într-o zi din iulie 1969, sau într-o noapte – dar distincția dintre zi și noapte nu prea mai avea sens –, doi oameni au pus efectiv piciorul pe Lună. În același timp, omul a pus stăpânire pe o energie nouă, domesticită printr-o reacție provocată: energia nucleară. A devenit capabil să repare trupurile: chirurgia care multă vreme nu reușise să salveze vieți, să prelungească existențe decât prin amputări, realizează astăzi înlocuiri de organe și izbutește grefe ale celor mai multe dintre ele. Ingineria

¹ Artist belgian, creatorul benzilor desenate avându-l drept erou pe Tintin (n. tr.). .

RENE REMOND

genetică intervine în transmiterea vieții și corectează neputințele naturii. În cu totul altă ordine de idei, inteligența zisă artificială a amplificat în mod considerabil posibilitățile inteligenței naturale, stocând într-un volum redus milioane de informații, restituindu-le la cerere, efectuând într-un timp-record calcule de o infinită complexitate care în alte vremuri ar fi cerut întregi vieți. Cele mai multe dintre aceste invenții n-ar fi putut fi duse la bun sfârșit fără recursul la informatică, și în acest domeniu de asemenea progresul merge accelerând: în decurs de câțiva ani, materialele cele mai performante sunt depășite de altele care le perimează; capacitatea microprocesoarelor se dublează la fiecare optsprezece luni și în același timp prețurile scad la jumătate.

Categoric, nici un alt secol nu se poate prevala de o asemenea eflorescență de invenții. De notat că progresele cele mai spectaculoase au fost realizate în ultimele decenii, ceea ce confirmă teza accelerației istoriei.

În alte timpuri, și îndeosebi în secolul trecut, asemenea izbânzi ar fi provocat un puternic sentiment de mândrie și ar fi stârnit o vie admirație pentru geniul omului, căruia poezii i-ar fi celebrat măreția. Or, nu acesta e, în acest sfârșit de veac, discursul cel mai obișnuit: ne facem griji pentru consecințe și mai degrabă ne temem de puterea pe care progresele științei o conferă omului asupra lui însuși și semenilor săi. Din extraordinarul progres pe care îl reprezintă bunăoară domesticirea energiei nucleare, opinia publică nu reține decât numele catastrofelor pe care aceasta le-a provocat: Hiroshima și Cernobîl. Cât despre cuceririle geneticii, ea se îngrozește, nu fără motiv, la perspectiva ivirii unei armate de clone.

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

Această stare de spirit, ce ilustrează răsturnarea pe care am remarcat-o deja în reprezentarea secolului, este fără doar și poate consecința experiențelor tragice sau dure-roase trăite în cursul acestei sute de ani. Ele au pus în lumină ambivalența naturii celor mai multe dintre creațiile omului, care se pretează în egală măsură la execuția planurilor celor mai execrabile, ca și la realizarea celor mai generoase proiecte. Ele au dezvăluit și că aptitudinea omului în societate de a folosi în mod inteligent roadele invențiilor sale a rămas adesea în urma geniului său inventiv. Este și un efect al caracterului absolut inedit al unora dintre problemele cu care se confruntă în ziua de azi: puterea pe care i-o conferă progresul cunoștințelor sale îl investește cu responsabilități a căror amploare îl sperie în aceeași măsură în care îl descumpănește noutatea lor. Ce filozof, ce om de stat ar fi putut să prevadă că într-o zi politicienii vor fi cei cărora le va reveni rolul de a defini dreptul și de a trasa linia de demarcație dintre licit și ilicit în materie de procreație asistată medical sau de transplant de organe și că legiuitorul va fi cel ce va trebui să enunțe criteriile de definire ale morții fizice? Și totuși, e într-adevăr responsabilitatea lor să umple golul juridic. E de înțeles că o situație atât de insolită inspiră mai mult frică decât încredere, dar e acesta un motiv pentru a ne precupeți admirația pentru inteligența omului? În nici un caz nu este unul pentru a refuza să înscriem la activul secolului acest uluitor ansamblu de descoperiri științifice și de aplicații tehnice.

Secolul XX s-ar putea lăuda și cu tot ce a creat în registrul operelor spiritului și-ale artei. Să evaluăm tot ce ar lipsi astăzi din patrimoniul cultural al omenirii dacă am retrage din el întreaga producție literară și artistică a acestui secol! Căci el nu s-a mulțumit doar să adauge: el

RENE" REMOND

a inventat forme noi de expresie, genuri inedite, chiar arte noi. Un singur exemplu, dar care contează: cinematograful. În 1901, el era încă la vârsta copilăriei și, dacă retrospectiv putem desluși în primele filme anunțul a ceea ce va urma, totul se afla încă în viitor: cu alte cuvinte, cvasitotalitatea capodoperelor care au îmbogățit cultura noastră fac parte din bilanțul secolului XX. Nici vorbă să punem în cum-pănă, pentru o justă apreciere a acestui secol, capodoperele literaturii și ale artei cu crimele și ororile sale: nimic n-ar putea răscumpăra moartea unui copil și nici toată frumusețea din lume nu ne poate face să uităm cruzimea oamenilor. Dar de ce am uita că aceste reușite sunt și ele un element, deloc neglijabil, al unui bilanț veridic al acestui secol?

Capitolul 8

CONDIȚIA OAMENILOR

Dar pe un alt teren se va tranșa dezbaterea asupra secolului și se va juca soarta sa în ochii posterității. El va fi judecat în definitiv pentru ceea ce a făcut, sau n-a făcut, pentru fericirea oamenilor. Va fi condamnat sau absolvit după cum se va estima că a îmbunătățit sau a agravat condiția oamenilor în societate. N-am subliniat oare faptul că mai cu seamă amintirea atrocităților comise de regimurile totalitare, memoria reactivată a crimelor și a ororilor sunt cele ce determinau aprecierea global negativă care prevalează în ziua de azi? Să abordăm deci cu hotărâre această dimensiune a istoriei secolului. Ea e, de altfel, cea pentru care istoricul este poate cel mai puțin lipsit de mijloace. Pe cât de riscant e, într-adevăr, să încercăm o clasificare a secolelor în funcție de aportul lor literar sau artistic - conform căror criterii să stabilim, de pildă, o ierarhie între școala de la 1660 și poezii simbolști sau între artiștii *Quattrocento-ului* și pictorii impresioniști? -, pe atât de rezonabil este să le judecăm pe unele în raport cu altele în funcție de contribuția lor la sănătatea publică, la siguranța

persoanelor și a bunurilor, la libertățile esențiale, la nivelul de trai.

Prelungirea vieții

Pare incontestabil că în cursul acestui secol existența individuală s-a îmbunătățit global. Începând chiar cu durata ei: ceea ce nu-i puțin lucru. În Franța, durata medie a vieții a trecut de la 46 de ani în 1899 la 79 în 1999, adică, într-o sută de ani, o prelungire de exact un sfert de secol. Ea continuă să crească în mod constant cu un trimestru pe an și se prevede că o fată care se va naște în anul 2000 are o șansă din două să atingă vârsta de 100 de ani. Această schimbare, a cărei importanță e considerabilă prin posibilitățile pe care le deschide tuturor, este ea însăși rezultanta a tot felul de factori: progresul medicinei, descoperirea antibioticelor, extinderea protecției sociale, mai bună igienă a vieții, regimul alimentar mai sănătos. Mortalitatea femeilor la naștere, atât de ridicată cândva din cauza febrei puerperale, aproape că a dispărut cu totul. În Franța, mortalitatea infantilă a scăzut la unul din procente cele mai mici de pe planetă. Este și un efect indus al îmbunătățirii condițiilor de viață: locuințe mai salubre, reducerea timpului de lucru, a efortului fizic la muncă. Iată de ce datele cu privire la speranța de viață constituie un indiciu prețios despre calitatea vieții și unul dintre cele mai grăitoare pentru a clasifica țările. Căci acest indicator dă în vileag cu precizie disparitățile dintre ele: dacă durata medie a vieții s-a prelungit în mod considerabil și continuă să o facă în majoritatea națiunilor din emisfera nordică, fenomenul e invers în Rusia, unde durata de viață scade, ceea

ce lasă de presupus o anumită degradare a condițiilor de trai și cel puțin o deteriorare a sănătății publice. Să auzim avertismentul pe care ni-l adresează acest act de constatare a disparității de la o țară la alta și poate și mai mult dintre continente: mondializarea încă n-a uniformizat situațiile concrete și lumea e încă foarte departe de a constitui un ansamblu omogen. Ne vom feri deci de propozițiile prea generale sau de extrapolările riscante pornind de la cazuri singulare. În ultimă instanță, e măcar posibil să se facă un bilanț valabil pentru întregul univers?

Îmbunătățirea condițiilor de lucru

Fără a uita de prudența pe care o recomandă această remarcă, e totuși posibil să enunțăm câteva mari observații. Condițiile de lucru s-au ameliorat în lume din 1900 încoace. Ideea însăși că munca cere o reglementare este astăzi general acceptată; până și spiritele cele mai atașate principiilor liberalismului nu mai contestă necesitatea unui drept al muncii și legitimitatea unei intervenții a legiuitorului. Este o cucerire importantă. Luptele mișcării muncitorești, acțiunea sindicatelor, influența partidelor socialiste, învățăturile Bisericii cu privire la societate au contribuit la impunerea acestei convingeri. Legislația s-a străduit în primul rând să limiteze durata zilei sau a săptămânii de lucru, continuând tendința începută în secolul al XIX-lea care instituise deja câteva limitări pentru a-i proteja pe cei mai slabi, femeile și copiii, precum și în sectoarele unde munca era deosebit de periculoasă. Datorită și introducerii și prelungirii, în mai multe etape, ale unor perioade de concediu remunerate fie instaurate prin

RENÉ RÂMOND

lege, fie negociate în cadrul convențiilor colective dintre angajatori și salariați, durata anuală a muncii nu e departe de a se fi redus la jumătate într-un secol: este o schimbare capitală. Combinată cu prelungirea duratei de viață, ea a redus și mai mult proporțional partea de timp consacrată muncii. Această schimbare a fost cu puțință deoarece concomitent productivitatea creștea uneori și mai repede, reducând numărul de ore necesare pentru fabricarea unui produs. Înțelegem din acest exemplu interferențele dintre progresul tehnic și progresul social. Această evoluție pozitivă nu ne va face însă să uităm toate încălcările legislației, și mai ales cazul țărilor care nu se conformează nici unei reguli și care denaturează competiția; un bilanț veridic trebuie să includă și milioanele de copii siliți să lucreze încă de la cea mai fragedă vârstă, și, în țările evaluate, imigranții clandestini exploatați de angajatori lipsiți de scrupule și de hotelierii care închiriază camere la prețuri exagerate. Dar faptul că aceste comportamente sunt în general resimțite în zilele noastre ca violări ale regulilor este semnul unui anumit progres în cugete.

Condițiile concrete de lucru s-au îmbunătățit și ele, deși evoluția a dezamăgit câteodată speranțele. Se nădăjduise ca mașina să ușureze truda oamenilor preluând sarcinile cele mai anevoioase sau cele mai plictisitoare; or, într-o primă fază, taylorismul, descompunând mișcările și fracționând gesturile, a permis lucrul la bandă rulantă care a subjugat omul mașinii și a fărâmițat munca. Mai târziu însă, apariția roboților a răsturnat relația. Activitățile care încorporează materia cenușie, mai cu seamă, au luat-o pe o pantă ascendentă în raport cu forța fizică: în repartizarea populației care lucrează în cele trei mari sectoare de activitate, serviciile n-au conținut să progreseze proporțional

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

în detrimentul celor două sectoare de producție, agricol și industrial, unde sarcinile sunt în general mai grele: sau, pentru a ne referi la o altă clasificare, „gulerele albe” sunt astăzi mai numeroase decât „gulerele albastre”.

În țările cele mai avansate pe căile modernității, existența de zi cu zi s-a transformat și ameliorat material mai mult într-o sută de ani decât în toate secolele anterioare: confort mai mare al locuințelor, dezvoltarea posibilităților de petrecere a timpului liber, sporirea mobilității. Mișcarea din 1968 făcea procesul acestei societăți pentru obsesia ei pentru consum, în numele unor valori considerate mai puțin materialiste, dar o asemenea critică ar fi fost oare posibilă dacă n-ar fi existat, în cei cincisprezece ani precedenți, o îmbunătățire simțitoare a condiției oamenilor, care i-a eliberat parțial de dependența în care îi mențineau de secole sărăcia generală, raritatea bunurilor, prețurile prea mari și constrângerile muncii? Dacă emanciparea omenirii este unul dintre țelurile spre care tinde istoria, secolul XX i-a prilejuit parcurgerea unei etape decisive în această direcție.

Eliberarea femeilor

Dacă există o fracțiune a umanității pentru care cele spuse mai sus sunt cu deosebire adevărate, aceasta este cu siguranță jumătatea sa feminină. Sunt gata să pariez că istoria va reține emanciparea femeilor ca faptul social major al celei de-a doua jumătăți a secolului. Chiar dacă ea este încă împiedicată sau întârziată în multe țări de rezistența prejudecăților și a cutumelor și chiar dacă, până și în țările cele mai avansate, paritatea rămâne un obiectiv îndepărtat, mișcarea a făcut pași decisivi și avem toate

motivele să considerăm că realizările din acest domeniu sunt ireversibile. La începutul acestui secol, femeile nu erau egalele bărbaților: ele erau persoane neînsemnate, fără nici un drept din punct de vedere juridic, aflate sub tutela părinților ca tinere fete, sub cea a soților dacă erau căsătorite. Nicăieri nu aveau drept de vot, nici dreptul de a participa în vreun fel la deciziile colective. Astăzi, nu mai există nici o mare țară care să le refuze calitatea de alegătoare și chiar de eligibile. În multe țări, ele au ajuns să dețină responsabilități politice; mari state au, sau au avut, la conducerea lor o femeie. Femeile s-au revoltat contra ordinii morale tradiționale care le subordona dorinței bărbatului și au revendicat libertatea de a dispune de ele însele, inclusiv de corpul lor. Descoperirea pilulei, legislația anti-concepțională, apoi cea a întreruperii voluntare a sarcinii, prelungită recent de punerea la dispoziție a pilulei de a doua zi, au provocat o revoluție careia nu facem decât să-i întrevădem consecințele finale. Disocierea, de acum posibilă și acceptată, dintre sexualitate și reproducere deschide o eră nouă în istoria speciei. Relația dintre sexe este de asemenea bulversată: încă de la origini, femeia se supunea voinței bărbatului; acum însă, de ea depinde transmiterea vieții. Raportul e inversat. Oricum am judeca acest fapt și consecințele lui, trebuie să recunoaștem că nici un secol nu a modificat într-atât concepțiile și nu a zdruncinat într-o asemenea măsură comportamentele legate în modul cel mai profund de natura umană și ceea ce se gândește despre ea.

Capitolul 9

REÎNTOARCEREA DEMOCRAȚIEI

Să ajungem acum la dimensiunea propriu-zis politică a istoriei acestui secol. Ea este, după cum am văzut, cea care prilejuia judecățile cele mai severe în privința lui, totul reducându-se la războaie, masacre, teroare, opresiune, tiranie. Există un mare risc ca el să treacă pentru posteritate drept cel care a inventat regimurile totalitare. Ar fi într-adevăr singura invenție din acest registru pe care că o trecem - trebuie să spunem - la activul sau la pasivul său? Căci, spre deosebire de predecesoarele sale, el n-a inventat nimic: a trăit pe fondul pe care l-a moștenit. Filozofiile politice la care s-a referit, ideologiile de care s-a prevalat, sistemele politice pe care le-a practicat au fost, aproape toate, concepute, definite, descrise în secolul al XIX-lea și mai exact în prima sa jumătate: liberalismul, atât politic, cât și economic, democrația sub cele două forme ale sale, republicană și cezariană, fără a o uita pe cea de inspirație creștină, diferitele expresii ale socialismului și chiar comunismul. Secolul XX nu le-a adăugat nimic: contribuția lui Lenin nu are drept obiect decât analiza, cu accentul pus pe imperialism, și strategia, cu dictatura proletariatului și invenția

partidului unic alcătuit din revoluționari de profesie, după modelul unei armate în campanie. În acest deșert ideologic, experiența regimurilor totalitare aruncă o umbră scânteiere solitară.

Acceptarea universală

Acest inventar al dezastrului epuizează deci realitatea politică a acestui secol? Dacă un secol trebuie judecat în totalitatea sa, a doua jumătate a acestuia îi oferă posibilități de a face recurs contra condamnării sale. Într-adevăr, regimurile de tiranie cu care este identificat n-au fost decât trecătoare: astăzi toate au dispărut, iar ideologiile din care se inspirau au dat și ele faliment: nimeni nu se mai gândește câtuși de puțin să le ceară un răspuns la marile întrebări pe care omul și le pune cu privire la destinul său și nici să aștepte de la ele un model de organizare a societății. Secolul se sfârșește cu victoria democrației atât ca filozofie, cât și ca regim: acesta este faptul major. Ea rămâne stăpâna terenului care i-a fost atât de aprig disputat în cursul acestui secol de către sistemele rivale. Dacă ea a învins, nu este fiindcă adversarii au abandonat lupta, ci pentru că azi e recunoscută ca singurul principiu de legitimitate. Ceea ce nu înseamnă nici pe departe că societățile politice au, toate, o funcționare pe de-a-ntregul conformă cu cerințele democrației; a susține acest lucru ar însemna a da dovadă de o încăpățănare stupidă. Comunismul își exercită încă influența asupra a o mie două sute de milioane de chinezi. Dar fapt este că toate guvernele, inclusiv cele ce contravin în modul cel mai vădit regulilor democrației, se prevalează de ea până la a pretinde uneori că sunt mai bune democrate

decât celelalte. Dacă s-au instalat prin violență, nu fac în general nimic mai grabnic decât să organizeze o consultare populară pentru a-și legitima lovitura de forță și a obține recunoașterea comunității internaționale, care nu le va fi acordată decât dacă au acceptat o oarecare concesie la principii. La Rochefoucauld spunea despre ipocrizie că este omagiul pe care viciul îl aduce virtuții: la fel, aceste simulacre sunt un omagiu adus democrației. E însă semnul limpede că avem de-a face cu un fel de consimțământ universal în a admite că nu există altă sursă de legitimitate a puterii decât desemnarea ei de către poporul suveran.

Faptul e relativ nou: n-a trecut prea mult timp de când sisteme de gândire care se inspirau din principii contrare îi contestau democrației adeziunea spiritelor și fidelitatea maselor. Fără îndoială că aceste filozofii n-au dispărut cu totul: ele mai au adepți, însă aceștia nu sunt în măsură să opună un sistem altui sistem. Este în mod evident o consecință cu efect întârziat a experiențelor nefericite trăite în cursul acestui secol. Contrar deci ideii, foarte răspândite, că experiențele nu servesc la nimic, se dovedește că oamenii știu să tragă învățăminte de pe urma lor. Ar fi totuși imprudent să conchidem că democrația, care se află astfel în posesie de stat, este definitiv întemeiată, iar viitorul ei, asigurat. Pronosticul formulat de Fukuyama, conform căruia omnirea ar fi ieșit la liman cu democrația liberală și economia de piață, punând capăt rătăcirilor istoriei, subestimează caracterul în mod intrinsec aleatoriu al istoriei, care lasă mult loc intervenției contingentului, ceea ce are drept consecință imposibilitatea previziunilor pe termen lung și precaritatea oricărei stări de fapt. Democrația nu scapă defel acestei incertitudini. Rămâne însă că ea este, în acest

RENE REMOND

moment al istoriei, și forma cea mai practică, și principiul de organizare a societăților politice cel mai universal.

Procesul prin care democrația a înlocuit regimurile potrivnice nu este mai puțin bogat în învățăminte decât faptul în sine. Războiul exterior și înfrângerea sunt cele ce au determinat căderea regimurilor care își asiguraseră puterea între cele două războaie, fascismul în Italia, național-socialismul în Germania și tot așa în Japonia. Altminteri, cine ar putea spune până când s-ar fi perpetuat sau cum s-ar fi putut descotorosi de ele popoarele? Înfrângerea militară a spulberat pretenția lor de a deschide o eră nouă în istoria omenirii: Hitler proclama că al Treilea Reich avea să dureze o mie de ani, iar Italia număra anii erei fasciste cu începere de la Marșul asupra Romei. Cele două regimuri au fost răpuse, în al treisprezecelea și respectiv, al douăzeci și unulea an al lor. Dar democrațiile nu le-au venit de hac decât după cinci ani de război și cu prețul alianței cu un regim al cărui caracter la fel de totalitar se dezvăluia, de la un an la altul, într-o lumină din ce în ce mai intensă.

^A In trei valuri

Lucrurile s-au petrecut în mod diferit în cea de-a doua jumătate a acestui secol, punând încă o dată în evidență asimetria dintre cei doi versanți ai săi și, ca atare, caracterul artificial al cuplării lor. Căderea regimurilor autoritare s-a efectuat în trei etape, în trei regiuni diferite ale globului. Primul val a dus cu el dictaturile militare care domneau în peninsulele mediteraneene ale Europei. Regimul colonilor a pierit în Grecia într-o noapte, în 1973. În 1974,

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

a fost rândul Portugaliei, unde Revoluția Garoafelor pune capăt celor cincizeci de ani ai regimului instaurat de *Estado novo*. În 1975, moartea, după o interminabilă agonie, a generalului Franco amorsează lichidarea regimului întemeiat pe victoria unei tabere la capătul unuia dintre războaiele civile cele mai atroce. Astfel, în trei ani, democrația a fost restaurată în trei țări, devenind regimul întregii Europe Meridionale.

Fenomenul s-a reprodus în primii ani ai deceniului al optulea în America de Sud: au dispărut atunci regimurile militare care confiscaseră puterea în numele așa-zisei ideologii a securității naționale contra subversiunii comuniste: în Brazilia, Argentina, Chile, Uruguay sunt restabilite libertățile publice, se dă cuvântul poporului, alegeri libere restaurează democrația.

Cel de-al treilea val ne readuce în Europa: este cel care, în toată Europa Centrală și de Est, a măturat regimurile comuniste impuse de Moscova pe care le-a înlocuit cu democrații zise populare. Poloniei îi revine inițiativa primei zdruncinări: rezistența societății civile aliate cu Biserica a obligat partidul comunist, după eșecul instaurării legii marțiale, să angajeze negocieri cu opoziția, care au dus, la capătul unei lungi și dificile negocieri, la alegeri semi-libere și la formarea unui guvern condus de un necomunist. Lucrurile aveau să se desfășoare apoi foarte repede, însă într-o ordine diferită de cea pe care ne-o imaginăm. Republica Democrată Germană trecea drept veriga cea mai solidă a imperiului: a fost cea care a cedat prima. Doi ani mai târziu, în 1991, Rusia scotea la rândul ei partidul comunist în afara legii, Uniunea Sovietică se dezagrega, cele mai multe dintre celelalte republici se declarau independente și începeau ucenicia anevoioasă a democrației. Nu mai

există acum pe tot continentul alt fel de regim decât democratic. Situație fără precedent în istoria Europei: chiar și în urma victoriei Aliaților în 1918, care era și cea a ideilor democratice, mai subzistau excepții de seamă, dintre care cea mai notabilă era Rusia bolșevică și, foarte repede, se iviseră regimuri care luau atitudine potrivnică liberalismului și democrației.

O tranziție fără violență

Dar trăsătura cea mai neașteptată, și care merită cu atât mai mult subliniată, este deznodământul pașnic al procesului de înlocuire a unui regim cu un altul. În secolul al XIX-lea, democrația se impusese în general prin revoluție violentă, răsturnarea regimurilor existente prin insurecție și victoria străzii asupra forțelor ordinii stabilite. În sens invers, în secolul XX, regimurile democratice au fost adesea răsturnate prin lovituri de forță: bolșevicii au acaparat puterea printr-un soi de puci, iar regimul franchist a rezultat dintr-un război civil care a făcut sute de mii de morți. De aceea nu era de imaginat că aceste regimuri autoritare și-ar fi putut ceda locul altfel decât printr-o violență simetrică și contrară, fie și numai din cauza resentimentelor acumulate și înăbușite de teroarea polițienească, și care trebuiau să explodeze într-o zi.

Or, cursul evenimentelor nu a urmat deloc acest scenariu-catastrofă. Dimpotrivă, trecerea s-a făcut fără vărsare de sânge. În Spania, tranziția democratică s-a efectuat treptat, prin înțelegere între toate forțele politice. Au contribuit la asta mai mulți factori, în afara inteligenței politice a regelui: amintirea războiului civil inspira dorința de a

evita mai mult decât orice repetarea, chiar și la scară mai mică, a dezbinărilor ce duseseră republica la pierzanie. Un aport l-a avut și perspectiva admiterii în Comunitatea Europeană, dorită cu ardoare de toți spaniolii din motive ce nu erau în totalitate economice, și despre care ei știau că n-ar fi fost cu puțință decât dacă Spania își demonstra capacitatea de a deveni o democrație autentică.

Circumstanțele căderii comunismului în țările-satelit ale Moscovei prezintă același contrast între scenariile avute în vedere și ceea ce a fost procesul efectiv. Ținând cont de antecedente și în special de modul în care Moscova reprimase prin intervenție armată, în Ungaria în 1956 și în Cehoslovacia în 1968, tentativele de sustragere de sub dominația ei, nu se vedea cum ar putea aceste popoare să se emancipeze altfel decât cu ocazia unui conflict mondial, repunând în discuție ordinea lumii hotărâtă în 1945. Cum nici o mare putere nu lua în considerare cu sânge rece riscul unei conflagrații mondiale, nici chiar pentru a elibera popoarele oprite, această perspectivă pleda pentru *statu-quo*. Se văzuse clar în 1956: Statele Unite nu făcuseră nici un gest în favoarea bieților unguri; iar în 1968, conducătorii francezi nu găsiseră de spus, pentru a califica intervenția forțelor Pactului de la Varșovia contra Primăverii de la Praga, decât că era un incident de parcurs care nu trebuia să întrerupă destinderea și să compromită bunele relații cu URSS. Totul ducea la ideea că aceste regimuri aveau să mai dureze decenii; or, ele s-au prăbușit în câteva săptămâni, fără rezistență. Ceea ce arată că ce-i mai rău nu e întotdeauna eventualitatea cea mai verosimilă și că popoarele se pricep uneori să inventeze soluții rezonabile. În această privință, vom fi de acord că secolul XX a dat dovadă de o înțelepciune și de un simț al posibilului

RENE REMOND

superioare celor ale predecesoarelor lui care nu știau decât să recurgă la violență.

Factorii care au dus la prăbușirea imperiului comunist nu merită mai puțină atenție decât procesul și ritmul său năvalnic: căror inamici le-a cedat așadar un regim după toate aparențele sigur de viitor și despre care nu era de conceput că ar putea să dispară altfel decât într-o conflagrație generală? *A posteriori*, perspicacitatea devine la fel de mare pe cât era înainte obtuzitatea, iar explicațiile prisosesc până într-atât încât chestiunea aproape că se inversează: mai că te-ai întreba - fusese deja cazul în ceea ce privește Revoluția Franceză - cum a făcut regimul pentru a nu ceda mai devreme atâtor deficiențe interne și inamici externi. Printre aceste cauze, endogene și exogene, le distingem pe cele determinante. Asfixia economiei sovietice, din ce în ce mai incapabilă să satisfacă cererile elementare în afara resurselor alocate apărării, rachetelor militare și a celor pentru cucerirea spațiului. Chiar și la acest ultim capitol, unde URSS dobândise, cu sputnicii, un avans, conducătorii ei cei mai avizați au trebuit să cedeze în fața evidenței la începutul anilor '80: Uniunea Sovietică nu era în măsură să răspundă la provocarea războiului stelelor lansată de Reagan. Francois Mitterrand, acordându-i sprijin cancelarului Kohl pentru instalarea de rachete pe solul german, a contribuit și el la eșecul șantajului exercitat de Moscova. Dar a existat mai cu seamă nefericita angajare, care avea să devină împotmolire, a armatei sovietice în Afghanistan. Cum să nu facem legătura cu alte două războaie coloniale care au luat și ele o întorsătură proastă și n-au fost lipsite de incidente asupra instituțiilor și a raporturilor dintre putere și opinia publică: războiul din Algeria pentru Franța și al doilea război din Vietnam pentru Statele Unite?

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

Rolul individualităților

Vom avea grijă să nu omitem ajungerea în funcții de răspundere a unei noi generații și în mod deosebit a lui Mihail Gorbaciov: el este astăzi la apogeul impopularității în țara sa, care îi impută responsabilitatea pentru toate decepțiile legate de începuturile dificile ale democratizării, dar istoria va spune cât anume îi datorează ieșirea din totalitarism și mai cu seamă faptul că s-a făcut fără vărsare de sânge. Ea va reține și ceea ce poate fi, în circumstanțe excepționale, rolul unei personalități. Aceasta este una dintre lecțiile ce se desprind din reflecția asupra marilor evenimente care au marcat sfârșitul acestui secol: contrar tezelor care aveau nu de mult trecere și care reduceau rolul indivizilor la a nu fi decât instrumentul docil al voințelor colective, fără nici cea mai mică putere de a schimba cursul unei istorii ce nu era ea însăși decât rezultanta raporturilor de forță dintre marile entități, istoria ai cărei martori am fost a arătat ce puteau face luciditatea, voința, curajul individuale.

Și nu doar ale celor câtorva personalități ce dețin, în fruntea statului, puterea supremă. Ci și cele ale unor oameni obișnuiți, simpli cetățeni, dar care nu se resemnează cu nedreptatea, nu acceptă pierderea libertății sau a independenței naționale. Mișcările de rezistență o dovediseră deja în țările ocupate de Reich. Rezistența la comunism a reînnoit demonstrația. N-am putea uita partea ce le revine, în prăbușirea regimului, disidenților, intelectualilor, autorilor de *samizdat-url*, creștinilor care, surmontând frica generală, s-au împotrivit oprimării, au denunțat crimele și au contestat legitimitatea ordinii impuse.

RENE REMOND

Religia și dreptul

Ei s-au sprijinit pe două mari forțe: religia și dreptul. Religia? Polonia e cea care oferă exemplul desăvârșit, cu toate că lucrurile n-au fost atât de limpezi la început: în prima epocă a regimului comunist, înrăurirea Bisericii era slabă și guvernul își putea permite să-l arunce în temniță pe cardinalul Wysinski, primatul Poloniei, și să-l țină acolo mai mulți ani. Abia încetul cu încetul între intelectuali, chiar și de stânga, muncitori și Biserica Catolică s-au stabilit relații de încredere și de solidaritate. Alegerea, în octombrie 1978, pe Scaunul apostolic a unui episcop polonez, care cunoștea sistemul din interior și știa cum să-i țină piept, și îndemnul lui Ioan-Paul al II-lea, adresându-se întregii lumi, dar mai cu seamă popoarelor oprite, de a nu se mai teme au fost hotărâtoare. Și în alte părți, dar mai firav, rolul Bisericilor în a dovedi libertatea spiritului n-a fost neglijabil. Mișcarea care avea să doboare regimul din Republica Democrată Germană a luat naștere în cadrul modestelor reuniuni de rugăciuni pentru pace organizate în fiecare zi de luni într-o biserică din Leipzig: de la o săptămână la alta, șuvoiul a tot crescut până a ajuns să adune mulțimi imense care au paralizat un regim ce nu credea decât în forța brutală.

Dreptul? La negocierile conferinței de la Helsinki care a pus, în deceniul al șaptelea, temelia viitoarei Organizații pentru Securitate și Cooperare în Europa, occidentalii i-au impus Moscovei acceptarea a ceea ce jargonul diplomatic numea „coșul al treilea”: anume, angajamente privind respectarea libertăților esențiale și a drepturilor omului. Guvernul sovietic s-a înduplecat să-și pună semnătura, acordându-i prea puțină importanță, căci nu credea cătuși

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

de puțin în eficacitatea regulilor de drept, și contând pe interpretarea textului după placul său, fără să prevadă că ulterior disidenții aveau să se refere la el și să-l someze să respecte angajamentele luate. Acest al treilea coș a devenit pârgă care a zdruncinat regimul. În Cehoslovacia, autorii Cartei 77 s-au slujit de el pentru a destabiliza regimul.

Această istorie demonstrează că nu totul este raport de forță sau, mai exact, că există și alte forțe decât aparatul de stat și represiunea polițienească: cele ale convingerilor, ale curajului, ba chiar ale eroismului și-ale sacralului. Este o mare lecție pe care ne-o dă secolul care se încheie.

Și totuși susțin că tocmai în această privință a avut secolul XX inovațiile cele mai pozitive și a realizat adevărate progrese. Pentru o parte a continentului european, după ce s-a retras marea barbarie hitleriste, revenirea la pace nu a însemnat doar sfârșitul războiului și absența, pentru o vreme, a unor noi conflicte, ci și expresia voinței de a construi o ordine juridică în măsură să prevină pentru totdeauna întoarcerea războiului și recurgerea la violență; pe scurt, deschiderea unei ere noi în relațiile internaționale.

Capitolul 10

O NOUĂ ERĂ A RELAȚIILOR DINTRE POPOARE?

Din istoria relațiilor dintre popoare și state viziunea pesimistă a nefericitului nostru secol își extrage argumentele ei cele mai percutante: căci oare nu în acest domeniu se manifestă în chipul cel mai fățiș instinctul de dominație, sub acoperirea rațiunii de stat care nu este adesea decât deghizarea voinței de putere și masca forței brutale? Proliferarea conflictelor, pentru care nu am propus decât o enumerare sumară, dezlănțuirea violenței în cursul acestui secol, de la Războiul Burilor care i-a șocat atât de mult pe buncii noștri la cel din Cecenia în zilele noastre, fac dovada pertinentei proverbului conform căruia „omul este un lup pentru om”. Măcar că această comparație îl nedreptățește pe lup, care nu-și exercită brutalitatea decât contra unor animale ce nu sunt din specia lui, în timp ce omul își masacrează seamănul. Aici mă așteaptă cititorul: cum să pledezi cauza acestui secol, cum să-l dezvinovățești pentru violențele lui și să pretinzi înscrierea la activul său a câtorva inițiative de natură a da despre omenire o imagine la care nu trebuie să roșească?

Reconcilierile

Din acest punct de vedere, n-ar putea fi niciodată prea multă atenția acordată reconcilierilor survenite după al doilea război între popoare care, dat fiind faptul că s-au bătut mereu de-a lungul secolelor, se considerau inamici ereditari sortiți să se războiască la nesfârșit. Apropierile care s-au efectuat între vrăjmașii de ieri constituie dezmințirea cea mai decisivă a ideii fatalității în istorie: dacă vor asta, popoarele pot să întrerupă șirul războaielor. Istoria relațiilor dintre Franța și Germania după 1945 este în această privință un exemplu impresionant; cu atât mai mult cu cât ea este o sfidare la adresa unei logici pur raționale și zădărnicește orice explicație deterministă postulând o strictă adecvare între cauze și consecințe. Dacă, într-adevăr, sentimentele pe care și le poartă popoarele se supun unei anumite raționalități, ideea unei apropieri între Franța și Germania ar fi trebuit să întâmpine, cel puțin de partea franceză, mai puține rezistențe după primul război decât după cel de-al doilea. Firește, Franța avusese enorm de suferit între 1914 și 1918: se știe care a fost bilanțul

pierderilor umane; se uită uneori că mai multe departamente franceze au fost separate în tot acest timp de restul comunității naționale și supuse unei ocupații foarte dure. Însă lupta fusese loială, adversarii se respectau. Dar mai cu seamă, Franța ieșise victorioasă din această încercare; or, e mai puțin greu pentru învingător să-și surmonteze victoria decât pentru învins să-și uite înfrângerea și, mai mult decât atât, s-o ierte adversarului. În 1940, dimpotrivă, Franța a fost învinsă și francezii umiliți pentru tot restul vieții. Teritoriul național a fost ocupat în întregime; resursele - jefuite; mâna de lucru - rechiziționată; trei categorii de vârstă - silite să plece în Germania ca să muncească pentru inamic. Și, mai rău decât orice, obstacolul care ar fi trebuit să fie insurmontabil oricărei idei de iertare: tratamentul aplicat luptătorilor din Rezistență, torturile Gestapo-ului, execuțiile de ostatici, masacrele și atrocitățile, ca la Oradour și Ascq. Dar diferența drastică între cele două războaie este că primul rămânea un conflict relativ clasic între state care erau, dacă ne gândim bine, state de drept ce aveau la valori comune ale civilizației și respectau un minimum de reguli, în timp ce, în al doilea război, francezii s-au pomenit confrunțați cu un sistem unde puterea de stat căzuse în mâinile unui partid care practica o ideologie criminală. După 1945, toate condițiile erau îndeplinite pentru a alimenta un resentiment legitim și statornic contra Germaniei și a germanilor.

Or, ceea ce s-a întâmplat a fost exact inversul. În urma victoriei armatelor noastre în 1918, n-a existat adevărată reconciliere, în afara acțiunii pionierești a câtorva minorități generoase și curajoase. Franța nu a scutit Germania Guvernului de la Weimar de ceea ce aceasta îi datora ca reparații pentru pagubele suferite. Teama de o răzbunare

inspira suspiciunea opiniei publice și guvernele nu s-au abătut nici un pic de la linia de conduită care urmărea o execuție integrală a clauzelor tratatului de la Versailles.

Din contră, după 1945, opinia publică nu s-a mai opus unei apropieri: în zona franceză de ocupație, unii responsabili le-au întins destul de repede mâna germanilor și au practicat o politică ce-și propunea să-i ajute la restaurarea democrației. Faptul cel mai important, dar și cel mai neașteptat și căruia nu i se găsea nici un precedent în istorie, s-a produs la doar cinci ani, mai puțin o zi, după capitularea celui de-al Treilea Reich, pe 9 mai 1950. În acea zi, la Quai d'Orsay, ministrul francez al Afacerilor Externe, Robert Schuman, care trebuise el însuși, în timpul Ocupației, să se sustragă urmăririi de către Gestapo, după citirea unei scurte declarații, inspirată în parte de Jean Monnet, pe atunci comisar al Planului de modernizare și de echipare, și menită să facă epocă în istoria raporturilor dintre Franța și Germania, dar și în cea a relațiilor internaționale generale. Nu e exagerat să spunem despre acel text astăzi, cu reculul unei jumătăți de secol, că a marcat începutul unei ere noi a istoriei relațiilor dintre popoare. Franța propunea inamicului de ieri, Germania de Vest - care tocmai își descoperise o identitate, odată cu adoptarea Legii fundamentale, și un guvern, odată cu alegerea în funcția de cancelar federal a lui Konrad Adenauer - precum și vecinilor săi să pună în comun, adică să deznaționalizeze, bogățiile și produsele care erau la acea vreme deopotrivă forța principală a puterii economice și politice, arma războiului, precum și miza lui: cărbunele, sursă majoră de energie, și oțelul. Această renunțare fără nici o constrângere la suveranitatea asupra propriilor resurse, pentru care altă dată se purtase război, și la împărțirea disponibilităților cu inamicul de

RENÉ REMOND

ieri era o inițiativă fără precedent. Ce semn de încredere și în fostul adversar, și în viitor! În loc de a întemeia relațiile pe neîncredere, suspiciune și resentiment, se hotărâ ca viitorul să se edifice pe depășirea vechilor vrăjmășii. A trebuit să se aștepte mijlocul secolului XX pentru a concepe și a pune în operă această politică întru totul contrară principiilor tradiționale preluate din ceea ce se numea înțelepciunea națiunilor.

Împrejurările care au pregătit această răsturnare de atitudine sunt, și de această dată, edificatoare. Încă de la sfârșitul luptelor, foști luptători din Rezistență, care combătuseră național-socialismul și avuseseră de suferit de pe urma Germaniei, și-au îndemnat compatrioții să facă deosebire între poporul german și regimul nazist, spunându-le că era de datoria lor să le întindă mâna germanilor care repudiau trecutul și doreau să întemeieze o democrație, în loc de a-i respinge ca pe vremea Republicii de la Weimar. Rolul câtorva personalități, un Joseph Rovin, un Alfred Grosser, care au găsit sprijinul unor intelectuali și al unor clerici, a fost decisiv. Ca și în cazul rezistenței la comunism, acțiunile întreprinse de o mână de oameni au fost un factor determinant pentru a schimba cursul istoriei și a-l smulge din fatalitatea repetărilor la nesfârșit.

Deși excepțional, cazul relațiilor franco-germane nu e absolut unic; o apropiere oarecum asemănătoare s-a produs între Polonia și Germania, unde Biserica celor două popoare au jucat un rol important, episcopatul Poloniei și, în special, arhiepiscopul Cracoviei, Karol Wojtyła, îndemnându-și compatrioții, spre marea nemulțumirea a guvernului comunist, să-i ierte pe invadatori. În mod paradoxal, țările care fuseseră primele angajate în conflict și care avuseseră cel mai mult de suferit unele de la altele s-au

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

reconciliat mai repede și mai profund, în vreme ce animozitatea contra Germaniei rămâne vie în Marea Britanie și în Olanda. Acest paradox a găsit o traducere diplomatică prin ceea ce se numește triumghiul de la Weimar, care reunește Franța, Germania și Polonia într-o înțelegere care năzuiește să meargă mai departe decât cu alți parteneri.

Construirea unei Europe unite

Declarația Schuman din 9 mai 1950 a făcut din reconcilierea celor două popoare și asocierea lor în întreprinderi comune un principiu cardinal al politicii externe a Franței. Extinzând propunerea oricui voia să li se alăture, ea amorsa și construirea unei Europe integrate. Au acceptat-o și alte țări: cele trei membre ale Beneluxului - denumire indicând că se angajaseră deja pe calea unei asocieri - și Italia pun bazele Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului, piatră de temelie a unei întreprinderi care ulterior n-a încetat să se dezvolte și a cărei realizare a modificat radical sistemul relațiilor internaționale.

Expresia care o desemnează, aceea de construcție europeană, oricât de vagă ar fi, sau poate din cauza impreciziei sale, se potrivește destul de bine pentru a-i caracteriza procesul, care este cel al unei dezvoltări prin impulsuri succesive: ea a cunoscut eșecuri - care, pentru moment, au putut da de crezut că era în chip iremediabil compromisă - pauze prelungite, opriri îndelungate, dar niciodată un pas înapoi. De fiecare dată mișcarea s-a reluat, ocolind obstacolele, apucând pe alte căi, ca și cum ar fi existat un dinamism destul de puternic pentru a depăși opozițiile și a veni de hac rezistențelor. Dacă anumite considerente de

RENE RSMOND

natură ideologică au avut un rol incontestabil la încropirea proiectului, realizarea a fost empirică, urmărind să rezolve zi de zi problemele concrete. Acest pragmatism este poate secretul reușitei sale.

Europa a intrat astăzi atât de mult în deprinderile oamenilor, încât, dacă nu-i cunoaște etapele sau nu-și reamintește dificultățile, cetățeanul de pe stradă poate să aibă sentimentul că ea bate pasul pe loc și să subestimeze importanța rezultatelor obținute. Și totuși, ce drum parcurs în cincizeci de ani! Niciodată militanții cei mai înflăcărați ai ideii europene, cei care făceau campanie în anii '50 pentru adoptarea unui drapel european, n-ar fi sperat, oricât de conștienți ar fi fost de obstacole și de imensitatea proiectului, că la sfârșitul secolului Europa va fi ajuns în punctul în care se află. E o calitate a privirii istorice ca, atunci când se referă la o perioadă îndelungată, să evidențieze amploarea schimbărilor care, de la o zi la alta, trec neobservate de către contemporani.

Construcția europeană a progresat simultan în trei direcții. Mai întâi și-a extins domeniul competențelor. Inițial, nu avea în vedere decât două sectoare: producția și comercializarea cărbunelui și-a oțelului. Cu Tratatul de la Roma (martie 1957), este vizată încă o sursă de energie, cea nucleară, însă aceasta nu va da rezultate. În schimb, o altă inițiativă a aceluiași tratat are un mare viitor: e vorba de Piața Comună, matrița a unificării economice a continentului. Expresia „piață comună” indică axa proiectului și îi trasează limitele: constituirea unui spațiu fără frontiere, realizarea vechiului vis manchesterian al unei zone de liber-schimb care face să dispară frontierele. De fapt, Piața Comună va deveni cadrul în care se va contura încetul cu încetul o politică comună; evoluție mai apropiată

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

de concepția franceză care transmite Europei ambiția unei voințe pur politice de a orienta viitorul societăților. Din aproape în aproape, pornind de la obiectivul inițial - suprimarea tuturor obstacolelor din calea liberei concurențe - se organizează o acțiune concertată a cărei primă aplicare a fost politica agricolă comună și care se va extinde la pescuit, transporturi etc. Curând se va observa că, chiar dacă instituțiile europene au ca obiectiv principal economia, ele nu se pot dezinteresa de alte sectoare care interferează cu ea: pregătirea profesională, legislația muncii. Comisia ajunge astfel să favorizeze predarea limbilor străine, să acorde burse studenților pentru a urma o parte din cursuri într-o altă țară decât a lor, să se intereseze de programele audio-vizuale, depășind cu mult domeniul competențelor în mod explicit desemnate de Tratatul de la Roma. Evoluția denumirii care desemnează construcția europeană va reflecta această alunecare: cea de Piață Comună va fi din ce în ce mai puțin folosită, cu excepția țărilor anglofone - *Common Market* -, și din ce în ce mai mult înlocuită cu aceea de Comunitatea Economică Europeană (CEE), care subliniază mai bine dimensiunea voluntară, într-o a doua fază, primul E al siglei va cădea și se va vorbi pur și simplu de Comunitatea Europeană, fără a-i mai limita domeniul de aplicare doar la economie.

Cu anii, partenerii au acceptat în mod deliberat să lărgască misiunile Comunității: nici vorbă să se mai mărginească la gestiunea economiei comune. Obiectivul devine atunci edificarea unei adevărate uniuni având o politică de apărare și o politică externă comune; este intenția expusă de cele două Tratatate de la Maastricht și Amsterdam. Pentru a simboliza această trecere, ansamblul și-a schimbat din nou denumirea, înlocuind termenul Comunitate cu

acela de Uniune, considerat ca desemnând o entitate mai coerentă și mai omogenă.

Această extindere a atribuțiilor și a responsabilităților împărtășite va duce la crearea unor structuri inedite de deliberare și de decizie, în lipsa unei adevărate Constituții. Aproape toate inovațiile în materie s-au făcut în decurs de 25 de ani prin inițiative spontane: astfel, s-a luat obiceiul, la propunerea președintelui Republicii Franceze, ca șefii de stat și de guvern să se reunească la fiecare șase luni pentru a decide de comun acord marile orientări. De asemenea, s-a stabilit folosirea *troicii*, reunind trei șefi de guvern - cel ce exercită președinția Uniunii, predecesorul său direct și succesorul său imediat - în deplasările și intervențiile externe. Diferitele adunări au fuzionat într-un Parlament unic ai cărui membri sunt aleși, cu începere din 1979, simultan prin sufragiu universal de către toți cetățenii tuturor popoarelor. Curtea Europeană de Justiție s-a impus ca sursa unică a dreptului european, a cărui superioritate asupra drepturilor naționale a fost recunoscută. Cum unsprezece dintre țările membre au hotărât în paralel să folosească o monedă unică ce va înlocui în 2002 monedele naționale, cele două atribute esențiale ale suveranității, dreptul și moneda, grație cărora s-au constituit statele noastre, sunt astăzi transferate Uniunii. Pentru Franța, data decisivă a acestui transfer a fost ziua din 1989, când o hotărâre a Consiliului de Stat, sanctuarul suveranității, a proclamat supremația deciziilor Curții Europene asupra jurisdicțiilor naționale.

Acest transfer nu este o renunțare completă, întrucât construcția europeană nu e de inspirație federalistă: nu există nici supranaționalitate, nici putere suprastatală. Comisia de la Bruxelles este un organ mai mult administrativ decât

politic, care mai întâi pregătește și apoi aplică deciziile luate de reuniunea șefilor de stat și de guvern sau de Consiliile de miniștri care exercită colectiv suveranitatea. Europa este alcătuită din parcele de suveranitate - din ce în ce mai numeroase, ce-i drept - pe care statele membre convin să și le cedeze reciproc și pe care le administrează în înțelegeri. În plus, întrucât nu dispune de nici un mijloc de execuție, nici de coerciție, în afara instituției judiciare, și nu are administrație locală proprie, Uniunea Europeană depinde în întregime de state în ceea ce privește aplicarea directivelor sale: dacă statul e slab, deciziile ei nu vor fi aplicate. Construcție care nu anulează în totalitate suveranitățile naționale. Ne putem chiar întreba dacă nașterea și dezvoltarea acestei construcții nu purced dintr-un raționament poate neformulat, dar a cărui logică s-ar înscrie în prelungirea suveranității tradiționale: statele vor fi înțelese că, datorită mondializării - în special - și noilor raporturi de forță, nici una dintre națiunile europene nu mai poate spera să rămână suverană, dar că ele pot să recupereze această suveranitate pierdută la un nivel superior în cadrul unei Europe integrate.

Construcția acestei Europe este originală în toate privințele. Este astfel prin procesul său, ce contrastează cu tentativele anterioare de unificare parțială a continentului, care își aveau obârșia, toate, în voința de dominație a unei puteri: imperiul dura atât timp cât statul dominator era în măsură să-și impună autoritatea; nici una dintre aceste construcții n-a supraviețuit în urma slăbirii forței fondatorului ei. Construcția europeană este întemeiată pe principiul libertății fiecăruia dintre parteneri și rezultă din negocieri pe picior de egalitate între cei mari și cei mici; micimea nu i-a făcut nici un deserviciu Luxemburgului,

RENE REMOND

chiar dacă ulterior a trebuit să se instaureze un anumit echilibru între state în ceea ce privește calculul voturilor pentru luările de decizie. Fiecare țară a intrat de bunăvoie în comunitate după ratificarea de către adunările parlamentare democratic alese, uneori chiar după consultarea directă a poporului suveran. Ce noutate pentru continentul nostru!

Poate și pentru lume, căci acel precedent, care se evocă uneori ca un exemplu analog și anterior, al formării Statelor Unite este cu totul diferit. Fie și numai din cauza deosebirii situațiilor de debut: americanii s-au stabilit pe un teritoriu pe trei sferturi gol, unde deci nu aveau de ținut cont de societățile anterioare. Pentru Europa, problema e inversă: era vorba de a constitui un ansamblu unificat pornind de la o pluralitate de popoare dintre care fiecare avea o istorie mai mult sau mai puțin îndelungată, dar niciodată la o diferență mai mare de câteva secole, și era foarte legat de identitatea sa. În plus, această istorie era făcută în mare parte din conflictele cu alte popoare, cele din imediata vecinătate, dar și altele. Pentru a lua un exemplu care ne privește direct, nu se zice oare că nu există decât două țări cu care Franța nu s-ar fi războit niciodată: Statele Unite și Polonia, poate și - chestiunea e mai puțin sigură - Danemarca? Cum să se depășească antagonismele și să se stingă sentimentele ce le reprezentau moștenirea pentru a asocia popoarele în cauză într-o entitate comună? Este pariul imposibil care a fost câștigat în cursul ultimei jumătăți de secol și care corectează în mod acceptabil o imagine a vechii prea legată de războaie. Totul ne îndreptățește să considerăm că această cucerire este astăzi ireversibilă; punctul de la care nu mai există întoarcere a fost după toate aparențele depășit de mult; în rest, dacă există europeni

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

sceptici care militează contra oricărui nou progres al integrării, nici o voce nu se ridică pentru a propune să se revină asupra a ceea ce s-a făcut.

O a treia dimensiune a dezvoltării construcției: extinderea geografică. Uniunea Europeană exercită o vie atracție. Dacă se mai întâmplă uneori ca popoarele care s-au integrat printre primele să se îndoiască de utilitatea ei și să fie mai sensibile la restricțiile pe care le impune decât la avantajele pe care le asigură, și de asemenea ca națiunile care i s-au alăturat de curând să cunoască o oarecare dezamăgire, în afara ei e îmbulzeală pentru admitere. Dorința este atât de intensă, încât guvernele se slujesc de ea pentru a determina opinia publică să accepte sacrificii și constrângeri. Ele depun mari eforturi pentru a reduce deficitul public, a-și conforma instituțiile și practicile cu regulile democrației, a acorda, de pildă, minorităților lor naționale egalitatea în drepturi. În această atracție mai e și altceva decât dorința de a fi admis într-un club ce reunește unele dintre națiunile cele mai favorizate de pe planetă: o sete de recunoaștere, o nevoie de considerație și de demnitate. Acceptarea e un brevet de democrație. În schimb, intrarea în comunitate este o garanție pentru menținerea și chiar pentru progresul democrației. Curtea Europeană de Justiție, prin deciziile ei, îmbogățește conținutul ideii. Importanța construcției europene depășește astfel cu mult domeniul activităților producătoare de bunuri materiale, pentru a afecta societatea în întregul ei. Dacă, în oricare dintre statele noastre, cetățenii pot avea sentimentul că voința politică este zădărnicită de decizii venite din altă parte și impuse guvernelor ca și reprezentanților aleși, ei se pot gândi că democrația își va regăsi drepturile la un nivel superior într-un mai vast ansamblu organizat și, odată

RENE RĂMOND

cu ea, posibilitatea ce li se oferă oamenilor de a face istoria mai degrabă decât a i se supune.

Deși foarte originală, formarea Uniunii Europene nu va rămâne poate singura de acest fel. Ea propune un exemplu ce poate servi drept model și, pe de altă parte, poate constitui o amenințare pentru celelalte regiuni ale globului. Două motive pentru a fi luată drept sursă de inspirație sau pentru a i se căuta o ripostă. Să fie pură coincidență faptul că Statele Unite au propus celor doi vecini ai lor, Canada și Mexic, să constituie o piață unică în felul celei create de Tratatul de la Roma? Intr-o altă parte a continentului american, mai multe țări - și nu dintre cele mai mici: Argentina, Brazilia, Uruguay, Paraguay - s-au angajat pe aceeași cale formând Mercosur-ul. Alte proiecte se conturează, în jurul Mediteranei sau în Asia de Sud-Est, pentru a trasa arii regionale, ca și cum s-ar căuta o formulă intermediară între dispersia a vreo două sute de state și utopia unui guvern mondial. Există, în orice caz, motiv de a crede că se deslușește aici, poate, o linie de forță a următoarei evoluții a lumii: secolul XX va fi pregătit-o.

În ultimii ani ai acestui secol s-a introdus în sistemul relațiilor dintre state o altă schimbare despre care istoria va spune dacă e menită să aibă efecte durabile și dacă ele sunt pozitive sau negative pentru omenire, dar care, în orice caz, marchează deja o ruptură profundă cu principiile și practicile tradiționale. Odată cu existența unui sistem organizat și rațional de relații diplomatice și a unui drept internațional, ele erau întemeiate pe postulatul suveranității absolute a statelor, având drept corolar neamestecul celorlalte state în ceea ce fiecare consideră că face parte din afacerile sale interne și ține de responsabilitatea sa exclusivă. Tot pe această bază fusese redactată, în 1945, Carta Națiunilor Unite de la San Francisco, și prin referire la acest principiu - de exemplu, la momentul războiului din Algeria - guvernul francez se opunea încercărilor de a înscrie problema pe ordinea de zi a Adunării Generale a Organizației.

RENE" R£MOND

Or, tocmai acest principiu, și cu el un întreg corp doctrinar, este combătut în ziua de azi. ONU a recunoscut ceea ce ea numește dreptul de ingerință a comunității mondiale în afacerile în mod tradițional considerate interne. S-ar putea spune că termenul nu este fericit: conotația sa e prea negativă și are un iz de intervenționism. De aceea unora dintre țările care și-au câștigat recent independența, ca Algeria, le e ușor să reclame în afirmarea acestui nou drept o rămășiță insidioasă de neocolonialism. Dar e ceva obișnuit ca termenii care desemnează probleme noi sau exprimă noțiuni inedite să aducă un deserviciu ideii sau să nu pună bine problema: expresia „excepție culturală”, propusă pentru a justifica specificitatea activităților de acest gen, nu este nici ea mai fericită. N-are importanță: ce contează sunt apariția noțiunii și modul favorabil în care a fost primită, ceea ce constituie o adevărată revoluție în concepția și practica relațiilor internaționale.

Cu atât mai mult cu cât ea nu a rămas la stadiul de intenție; ea a inspirat decizii de o extremă importanță și a justificat intervenții armate. Războiul din Golf, deși a fost condus sub egida Consiliului de Securitate, nu este cea mai bună ilustrare a acestui nou drept, deoarece intervenția Națiunilor Unite viza sancționarea unei agresiuni tipice a Irakului, care a invadat un alt stat suveran: Operațiunea Furtună în Deșert nu se deosebește prea mult în această privință de războiul din Coreea, unde, cu patruzeci de ani înainte, Statele Unite obținuseră un mandat din partea Organizației Națiunilor Unite pentru a acorda ajutor Coreei de Sud atacate de Coreea de Nord. Războiul purtat în Kosovo este cel ce marchează trecerea unei granițe care până atunci îi interzicea comunității internaționale orice imixtiune în afacerile interne ale unui stat

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

membru. Intervenind într-o provincie despre care recunoștea că ține de autoritatea guvernului de la Belgrad deoarece înlătura eventualitatea independenței acestuia, comunitatea internațională se interpunea între guverne și o parte a cetățenilor săi pentru a împiedica o operațiune de purificare etnică îndreptată împotriva populației albaneze, în numele dreptului. Importanța și implicațiile acestei intervenții sunt considerabile, ceea ce înseamnă a admite într-adevăr că există, mai presus de suveranitatea statelor, principii superioare: rațiunea de stat nu mai e deci un absolut. Asta înseamnă și a postula că în fața anumitor uneltiri comunitatea mondială nu poate să rămână indiferentă sau pasivă, că ea are dreptul și chiar datoria să intervină, pe calea armelor dacă e nevoie, pentru a preveni sau a pune capăt unor crime colective. Înseamnă a-i recunoaște dreptul de a se face judecător.

A se face judecător: este un alt aspect, corelativ, al schimbării survenite în relațiile interstatuale și care tinde spre același scop: apariția jurisdicțiilor aflate deasupra statelor. Exista un precedent: tribunalul de la Niirnberg și condamnările pronunțate împotriva conducătorilor național-socialiști pentru crimele lor, însă verdictul acestui tribunal excepțional rămăsese fără urmare. Nici legitimitatea lui nu era ferită de suspiciuni: era judecarea celor învinși de către învingători și, pe deasupra, printre judecători se numărau reprezentanții unui stat, Uniunea Sovietică, despre ale cărui comportamente avea să se descopere mai târziu că erau foarte departe de drept. Acțiunea a fost relansată în anii '90 pornind de la două situații regionale care tulburau conștiința morală: în Bosnia-Herțegovina, contra autorilor masacrelor comise asupra populațiilor musulmane prin punerea în aplicare a programului de

RENE" REMOND

purificare etnică al Belgradului, și în Africa Centrală, contra celor răspunzători de masacrele săvârșite în Rwanda. Cele două tribunale instituite de Națiunile Unite nu s-au lăsat impresionate de dificultăți considerabile: ele au identificat o parte a celor vinovați, au obținut arestarea unui anumit număr dintre ei, au început instrucția procesului lor și au pronunțat condamnări.

Un pas și mai decisiv a fost făcut în iulie 1998, cu adoptarea la Roma a unui tratat care instituie un tribunal permanent având competența de a ancheta în orice moment crimele comise oriunde împotriva umanității. Instaurarea acestei jurisdicții, care va scăpa reproșului de a nu funcționa decât în anumite cazuri, semnifică faptul că indivizii nu mai sunt singurii care trebuie să-și conformeze conduita unor principii etice: statele sunt și ele chemate să dea socoteală. Aceasta este și semnificația procesului intentat lui Pinochet pentru crimele comise în timpul dictaturii sale. Morala este deasupra rațiunii de stat ce nu mai poate fi invocată pentru a justifica acte contrare dreptului. Europa dăduse deja exemplul cu convenția elaborată de Consiliul Europei, prin care statele semnatare acceptau dreptul cetățenilor lor de a putea să facă apel contra lor la o jurisdicție internațională. Se înțelege oare ce revoluție a fost bunăoară pentru statul francez, care ținea atât de mult la autoritatea lui suverană asupra cetățenilor săi, să admită a fi tradus în fața justiției și condamnat la inițiativa unuia dintre ei? Or, acest lucru a devenit astăzi o practică obișnuită. Este semnul vădit al unui progres al conștiinței, care, de acum înainte pune mai presus de suveranitatea statală și de mândria națională respectarea dreptului.

Desigur, acest început modest de justiție internațională funcționează în chip încă foarte inegal și deci nedrept. Ea

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

confirmă morala fabulistului: *selon que vous serez puissant ou miserable...*¹ Se leagă de cei slabi și-i menajează pe cei puternici. Națiunile Unite au întreprins o operațiune împotriva Serbiei, mențin blocada Irakului, dar nu îndrăznesc să condamne Rusia pentru războiul pe care l-a declanșat contra micii Cecenii. De aceea adversarilor oricărei organizații internaționale, partizanilor nostalgici ai suveranității absolute a statelor le vine ușor să denunțe aceste tratamente inechitabile, să vorbească de ipocrizie și să vadă în toate astea un motiv pentru a se opune acestei evoluții. Dar nu așa se întâmplă întotdeauna la începutul marilor mutații ale istoriei? Important nu este ca transformarea să fie completă de pe o zi pe alta, ci să se treacă de un prag despre care să se poată crede că e ireversibil.

Constituirea de ansambluri organizate care, într-o regiune a globului, decid să pună în comun o parte tot mai mare a activităților lor și transferă la un nivel superior suveranitatea pe care nu mai sunt în măsură s-o exercite izolat, recunoașterea dreptului de ingerință a comunității mondiale și afirmarea responsabilității acesteia, instituirea unor jurisdicții internaționale competente să instruiască procesele statelor, dispoziția de a recunoaște în Consiliul de Securitate, chiar dacă alcătuirea sa actuală nu reflectă diversitatea comunității internaționale, autoritatea legitimă care validează intervențiile, iată tot atâtea inovații ce datează,

¹ *Selon que vous serez puissant ou miserable / Les jugements de Cour vous rendront blanc ou noir, morala fabulei Les animaux malades de la peste de Jean de La Fontaine. Literal: „După cum ești puternic sau sărman / judecățile de la Curte te vor face alb sau negru.”* În traducerea lui Aurel Tita: „*Neprihăniți, săracii n-au sorți de judecată / nelegiuți, boierii ies toți basma curată*” - *Jivinele bânuite de ciurma în La Fontaine, Fabule, Editura Tineretului, București, 1961 (n. tr.).*

RENÉ RÉMOND

toate, din ultimele decenii și merg, toate, în același sens, chiar dacă uneori semnificația sa le scapă autorilor lor. N-ar fi acesta un răspuns la întrebările pe care le pune mondializarea? Aceasta răstoarnă reglementările, creează situații de non-drept din cauza noutății problemelor. O cursă de viteză este angajată între înaintările fulgerătoare ale globalizării - să-i acordăm celălalt nume al ei - și efortul continuu, de-a lungul tuturor peripețiilor istoriei, care este onoarea omenirii pentru a defini reguli morale și a construi o ordine juridică. Dacă acesta e într-adevăr unul dintre sensurile ascunse ale istoriei celei mai recente, trebuie să recunoaștem că secolul XX l-a determinat să parcurgă o etapă capitală. Dacă acest secol a fost cel în care s-au săvârșit cele mai mari crime, el a fost poate și unul dintre cele în care au fost realizate cele mai mari progrese în adaptarea comportamentelor colective la principiile moralei universale. Prin urmare, nu împărtășesc aprecierile esențialmente negative despre acest secol. Mă delimitez și de judecata impusă lui Eric J.-Hobsbawm de atașamentul său pentru interpretarea marxistă a istoriei: pentru el acest secol a luat o întorsătură proastă cu începere din anii '70. Aș zice mai degrabă că, dacă a început prost, a sfârșit mai bine. Încheierea lui restabilește o anumită încredere rațională în om și în capacitatea sa de a face istoria. Dacă există o lecție care mi se pare că se degajă din examinarea acestor o sută de ani ea este: nu există fatalitate. Ultimul cuvânt nu aparține necesității. Istoria nu este scrisă dinainte: oamenii sunt cei care o fac, la bine și la rău.

POSTFAȚĂ

Este un loc comun al discursului obișnuit despre epistemologie că, spre deosebire de științele naturii și chiar ale vieții, care pot reproduce experiențe, științele societății ar suferi în demersul și căutarea adevărului din cauza faptului că nu pot face experimente. Or, aceasta e o idee falsă: dacă este foarte adevărat că istoricul sau sociologul nu poate efectua noi experiențe, din lipsa posibilității de a reuni o configurație identică de cauze și efecte, cursul istoriei constituie o probă a adevărului care permite confirmarea sau infirmarea conjecturilor asupra unui viitor apropiat formate pe baza trecutului recent și a prezentului imediat. Am făcut-o eu însumi redactând acest opuscul prin care propuneam în 2000 o privire asupra secolului care își termina atunci revoluția. Intenția care stătea la baza acestei lucrări comporta în mod natural și deliberat o anumită parte de ipoteze și de aprecieri subiective. Lucrurile stau efectiv la fel pentru destinele colective, ca și pentru existențele individuale: și în privința unora, ca și în privința celorlalte o judecată nu e definitivă decât când ele iau sfârșit: doar moartea pune o pecete definitivă pe semnificația unei vieți. Același lucru e valabil și pentru societăți în ciclurile lor temporale. De aceea, în momentul

RENE REMOND

pronunțării unei judecăți globale asupra secolului care tocmai se încheiase, evaluarea anilor mai recenti avea o importanță decisivă: de aprecierea lor depindea în foarte mare măsură judecata asupra întregului secol, iar asta cu atât mai mult cu cât avansam ipoteza unui secol împărțit în două secvențe de orientări contrare: voind să reacționez contra predispoziției dominante de a prezenta acest secol în întregime ca una dintre perioadele cele mai sumbre din istorie, mă străduiam să descopăr în cea de-a doua jumătate a lui semnele vestitoare ale unor evoluții mai fericite și indiciile unei rupturi cu comportamentele care mai înainte le pricinuiseră oamenilor nenorociri.

Argumentația mea se întemeia pe convergența unor date care se refereau în principal la raporturile dintre popoare și la sistemul relațiilor internaționale. În primul rând, nașterea, desigur încă embrionară, a unei noi ordini internaționale care o rupea cu sistemul întemeiat după tratatul de la Westphalia asupra suveranității absolute a statelor ce implica interdicția totală, semnalată chiar și organizațiilor internaționale, a amestecului în afacerile lor interne, cu proclamarea unui drept de ingerință, cât se poate de prost denumit, dar demonstrând recunoașterea unei responsabilități colective care nu mai permitea să se rămână indiferent sau neputincios la spectacolul crimelor împotriva umanității. Emergența acestei noi cerințe găsea un început de aplicare în rolul încredințat Consiliului de Securitate al Organizației Națiunilor Unite, de la care se aștepta de acum înainte să fie instanța recunoscută de legitimare a recurgerii la forță: străvechii distincții teologice și filozofice dintre războaiele drepte și războaiele nedrepte tindea să i se substituie cea dintre războaiele considerate legitime în virtutea girului dat de comunitatea mondială și celelalte, reprezentând descendența rușinoasă a conflictelor tradiționale.

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

Evidențiam de asemenea, ca avându-și obârșia într-o inspirație înrudită, acțiunea în favoarea instaurării unei justiții la scară globală, depășind frontierele și superioară rațiunii de stat: relansând procesul început cu tribunalul de la Niirnberg și referindu-se la moștenirea sa, de concepte și de proceduri, ea s-a sesizat mai întâi de crimele de război comise la dislocarea Federației Iugoslave, apoi de masacrele săvârșite în Africa Centrală. Evenimentul cel mai important în această ordine de idei și care mi se părea că justifică un sentiment de încredere în viitor era de bună seamă instituirea de către Tratatul de la Roma a unei Curți Penale permanente cu competență universală, independentă de guverne și abilitată să cunoască orice atingere adusă drepturilor omului și ale popoarelor. Faptul că această cerință de justiție a putut să învingă opoziția puterilor statale și rezistența particularismelor naționale nu lăsa de presupus un progres substanțial al conștiinței colective? Faptul mi se părea deopotrivă atât de nou și atât de important, încât sugeram că această inițiativă ar fi putut să fie reținută într-o zi ca o dată majoră ce trasa o cezură în istoria omenirii.

Procesul construcției europene și progresul integrării unui întreg continent într-o uniune ale cărei competențe nu încetaseră să se extindă de la declarația inițială Monnet-Schuman din 9 mai 1950 mi se păreau un alt eveniment de importanță istorică, inaugurând, și el, o istorie nouă. Ideea învinsese toate opozițiile, depășise sau ocolise toate obstacolele și Dumnezeu știe că acestea nu lipsiseră. Dinamica pusă în mișcare suscitase o mulțime de inițiative concurând deopotrivă la aprofundarea relațiilor și la lărgirea competențelor împărtășite. Europa se edifica atât pe linie de drept, cât și pe linie economică: faptul că toate statele, începând cu cel mai visceral atașat de suveranitatea statului-națiune - Franța -, admiseseră ca dreptul enunțat de jurisdicțiile europene să aibă întâietate asupra dreptului

RENE REMOND

național era deja o revoluție. În plus, experiența arăta că, departe de a conduce la nivelarea în jos, această armonizare atrăgea după sine o aliniere la legislațiile cele mai avansate și se traducea prin mai multe garanții pentru indivizi și un progres al statului de drept.

Un ultim considerent mergând în același sens era determinat de progresele democrației, atât în cugetul oamenilor, cât și în texte și instituții, în Europa și pe alte continente. Această viziune relativ optimistă n-ar fi avut decât o valoare limitată dacă s-ar fi sprijinit doar pe observarea unui singur continent, al nostru, dar pentru fiecare dintre aceste patru mari orientări, lucrul cel mai frapant nu era tocmai caracterul lor planetar și universalitatea lor? Poate că era vorba deopotrivă de o manifestare a mondializării și de un început de răspuns la întrebările pe care aceasta le pune și la provocările pe care le adresează guvernelor și opiniei publice.

Acestea erau principalele date pe care le evidențiam ca tot atâtea semne vestitoare ale lumii viitoare și în virtutea cărora credeam că pot să dezvinovățesc secolul XX pentru reputația lui de secol de barbarie și de inumanitate. La momentul respectiv această analiză nu provocase nici un fel de contraziceri.

Asta era în 1999.

Iată-ne în 2006. Au trecut șapte ani de atunci: un răstimp suficient pentru a verifica pertinența presupunerilor mele și valabilitatea analizei pe care am făcut-o. Or, în cel mai bun caz putem spune azi că promisiunile nu par să fi fost îndeplinite: nici unul dintre subiectele pe care tocmai le-am reamintit și pe care se întemeia o viziune mai degrabă optimistă nu poate să nu dezamăgească. A venit vremea experimentării, care obligă fără doar și poate la rectificarea privirii și la temperarea optimismului ce inspira prima ediție.

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

Ce s-a întâmplat cu speranța legată de instaurarea unei noi ordini internaționale întemeiate pe superioritatea comunității internaționale față de suveranitatea statelor și având drept consecință rolul preeminent al Consiliului de Securitate, expresie a conștiinței universale, și scoaterea în afara legii a recurgerii la război altfel decât printr-un mandat al Națiunilor Unite, ca în 1990 pentru primul război din Irak? Or, nici nu se uscase cerneala de pe cartea mea sau, pentru a folosi o imagine mai puțin arhaică, încă nu i se epuizase primul tiraj când sistemul relațiilor internaționale era grav zdruncinat. Mai întâi, prin revenirea la putere în Statele Unite a unei majorități republicane și instalarea la Casa Albă a lui George Bush junior: schimbarea de administrație era însoțită de o inflexibilitate a politicii externe a Statelor Unite, care respingea multilateralismul și proclama că Washingtonul nu va avea de acum înainte alte criterii pentru opțiunile sale strategice decât interesele vitale ale Statelor Unite, iar Departamentul de Stat nu făcea un mister din neîncrederea sa în privința Națiunilor Unite.

Câteva luni mai târziu, lumea întreagă a avut în mod brutal convingerea că schimbă secolul și că, odată cu atentatele din 11 septembrie 2001, intră într-o nouă eră. Avioanele care au dărâmat cele două turnuri ale World Trade Center au spulberat speranțele care înfloriseră după căderea Zidului Berlinului și pe care le suscitase prăbușirea comunismului, ultima ideologie a secolului XX. 11 septembrie închidea paranteza care se deschisese în 9 noiembrie 1989. Nu se știa care avea să fie noua configurație, dar exista certitudinea că se intră într-o fază inedită a istoriei omenirii: întregul efort depus timp de patru sute de ani pentru a introduce în raporturile dintre popoare un minimum de reglementare pe baza suveranității statelor era dintr-odată repus în discuție de apariția unor actori noi care nu recunoșteau aceste reguli și recurgeau la forme inedite de violență; terorismul scăpa

RENE REMOND

controlului statelor. Dacă astăzi nu mai suntem la fel de siguri ca-n prima zi că 11 septembrie a însemnat o cezură ireversibilă, nu e mai puțin adevărat că această dată a fost un dangăt de clopot pentru o anumită utopie. Concomitentă dintre schimbarea administrației americane și manifestarea terorismului islamic a declanșat efecte în lanț: caracterul nemaipomenit și revoltător al atentatelor a fost pentru administrația Bush un pretext onorabil de a enunța conceptul de război preventiv și de a decide, după intervenția din Afghanistan menită să pună capăt puterii talibanilor, să nu țină seama de rezervele sau împotrivirea unora dintre partenerii săi, să se dispenseze de autorizația Consiliului de Securitate și să poarte războiul din Irak pentru a-l răsturna pe Saddam Hussein. Obiectivul imediat a fost repede atins, dar cu prețul unei dezorganizări care a degenerat în război religios, al unei fracturi de durată a comunității internaționale și al unui regres al dreptului.

Și mai puține sunt de spus despre instaurarea unei justiții la scară mondială. Poate doar faptul – și el nu este nici neglijabil, nici lipsit de semnificație – că principala putere mondială se încăpățânează să împiedice prin toate mijloacele care îi stau în putință intrarea în vigoare a Tratatului de la Roma și instalarea Curții Penale: administrația americană exercită o presiune insistentă asupra guvernelor pentru ca acestea să nu-l ratifice; nu are scrupule să recurgă la șantajul legat de ajutorul financiar și să folosească argumente cărora cu greu le pot rezista guverne slabe sau în mod legitim doritoare să beneficieze de ajutorul sau de protecția supraputerii. Când nu obțin staisfacție, Statele Unite încearcă să determine subscrierea la o clauză de salvagardare care îi sustrage pe cetățenii americani, îndeosebi pe militari, competenței Curții Penale Internaționale.

Cât despre integrarea europeană al cărei progres continuu, dacă nu regulat, era o temă majoră ce justifică o viziune mai

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

degrabă optimistă despre istoria contemporană, ea a trecut din 1999 încoace prin faze diverse și contrastante. Mai întâi a cunoscut succese neprevăzute care îndreptățeau întru totul încrederea în viitorul său: după elaborarea printr-o convenție constituită în acest scop a unei Carte europene a drepturilor fundamentale, a cărei simplă existență certifica faptul că uniunea continentului european nu era doar o coaliție defensivă sau o alianță de interese, ci aderarea la un ansamblu de principii și recunoașterea unor valori ce defineau identitatea Europei, semnificând că ea era în primul rând o civilizație, o altă convenție primise misiunea de a face propuneri pentru a armoniza instituțiile și a simplifica funcționarea instanțelor europene. Revăzută astăzi, povestea acestei convenții, până la actul final, este o înșiruire de reușite: dacă de curând se căutau argumente în sprijinul unei interpretări mai degrabă optimiste a istoriei, ea le furniza din belșug. Dintr-odată se stabilise aproape spontan un acord pentru a lărgi mandatul acestei convenții și a i se încredința o sarcină mai ambițioasă: aceea de a da Europei o Constituție care să desăvârșească unificarea continentului. Existau destule motive de încredință ca ea să izbutască acest lucru, dată fiind alcătuirea ei: reunea reprezentanți ai tuturor statelor interesate – cele care făceau parte din Comunitate încă de la bun început, precum și cele care se pregăteau să intre –, ai tuturor categoriilor europene – Parlamentul, Comisia, Consiliul șefilor de stat și de guvern – și, mai ales, ai tuturor familiilor de gândire politică. Nu se putea concepe reprezentare mai exactă a diversității Europei cu toate diviziunile și contradicțiile ei. Or, cu prețul unei munci de un an și jumătate, și ascultându-se tot timpul unii pe alții, membrii convenției ajunseseră la un cvasiconsens. Lucru și mai uimitor, textul rezultat din deliberările lor avea coerență.

Dacă aș fi procedat, cu doar doi ani în urmă, la actualizarea acestei cărți, n-aș fi ezitat să bazez esențialul demonstrației

mele pe micul miracol reprezentat de reușita Convenției și redactarea acestui proiect de Tratat Constituțional care pecetluia o jumătate de secol de istorie, Asta însă ar fi însemnat să subestimez partea de contingentă din istorie care o face ireductibilă la previziune. Nimic nu e dobândit vreodată pentru totdeauna: dacă există precizări care sunt irevocabile și evenimente ale căror efecte sunt ireversibile, oamenilor le e oricând îngăduit să desfacă ceea ce le-a luat atât timp să facă. Dacă am fi tentați să uităm acest mare adevăr, ceea ce s-a întâmplat cu proiectul elaborat de Convenția prezidată de Valéry Giscard d'Estaing ni l-ar reaminti la timp. În duminică de 29 mai 2005, chemat să se pronunțe asupra unui text ce consacra rezultatul unei politici pe care, de cincizeci de ani, și-o însușiseră toate guvernele și care constituia contribuția cea mai semnificativă a Franței la istoria epocii noastre, poporul francez l-a respins cu o majoritate clară, distrugând într-o singură zi rodul atâtor eforturi. Refuzul uneia dintre țările fondatoare i-a provocat întreprinderii europene o întrerupere brutală, poate iremediabilă: elanul s-a pierdut. Ba chiar a provocat declanșarea ideii de revenire la starea inițială și teama de o dezlănare a construcției europene: nu s-au găsit oare imediat după 29 mai 2005 voci care să repună în discuție chestiunea monedei unice și să preconizeze întoarcerea la monedele naționale? În orice caz, statele n-au pregetat să reocupe spațiul eliberat și la Bruxelles reprezentanții guvernelor nu mai judecă decât în funcție de interesele lor particulare. Importanța acestui eșec ne obligă să revenim asupra semnificației acțiunii oamenilor în societate și să ne întrebăm dacă istoria are într-adevăr un sens.

În ceea ce privește răspândirea democrației în lume, n-a existat în ultimii ani vreo răsturnare de tendință comparabilă în importanță cu ceea ce tocmai s-a evidențiat, atât pentru întemeierea unei comunități mondiale, cât și pentru edificarea europeană.

Schimbarea este de o altă natură: e mai degrabă dezamăgirea care a urmat aproape imediat victoriei democrației în statele unde ea tocmai biruise regimurile și ideologiile totalitare. Confruntate cu probleme dificile, luptându-se cu situații critice, adesea nepregătite pentru noile lor responsabilități, echipele venite la putere au decepționat opinia publică. Cetățenii care sperau de la schimbarea de regim rezolvarea problemelor lor de muncă și îmbunătățirea condițiilor de viață întorc spatele politicii. Cazul Poloniei este în această privință deopotrivă decepționant și edificator. Acest popor care a arătat atâta tărie sufletească în fața greutăților, atât curaj în rezistența la opresiune, atâta înțelepciune pentru abrogarea legii marțiale, are astăzi un comportament descumpănitor: alegătorii, când nu se abțin, își realeg vechii conducători sau le acordă încrederea unor demagogi al căror program nu e decât o învălmășeală de ranchiuni sau de false bune soluții. În alte țări, corupția degradează viața politică.

Iată - nu-i așa? - destule motive pentru a repune în discuție o prezentare cu siguranță prea favorabilă a vremurilor noastre. Și încă n-am spus totul. Până și natura pare a se coaliza contra optimismului nostru. Catastrofele naturale se succed ca și cum natura ar vrea să-și ia revanșa pentru domesticirea ei de către geniul omului și ar demonstra că dacă el a putut să învingă forța gravitației, să cucerească spațiul, să elibereze energia conținută în atom, rămâne neputincios în fața dezlănțuirii unor forțe naturale, ca apa sau focul. Tsunami-ul care a devastat țărmurile Oceanului Indian a doua zi de Crăciun în 2004 și s-a soldat cu peste o sută de mii de morți doar în Sumatra, uraganul botezat Katrina care a inundat orașul New Orleans și a pustiit mai multe state din sudul SUA demonstrează neputința statelor, inclusiv a celui mai bogat și mai puternic de pe planetă.

Starea lucrurilor nu e deloc mai satisfăcătoare, nici viitorul mai surâzător, în ceea ce privește un alt gen de amenințare, naturală

RENÉ RĂMOND

și aceasta, dar ținând de o altă natură, nu cea fizică a Pământului, ci aceea a condiției umane. Dacă e adevărat că în cursul secolului XX cunoașterea corpului uman și a maladiilor care îl afectează a făcut mai multe progrese decât din epoca lui Hipocrate și că s-a reușit eradicarea aproape completă a anumitor boli, ca poliomielita, altele despre care se crezuse că au fost definitiv eliminate, ca tuberculoza, reapar în societățile noastre. Îndeosebi, noi epidemii reînvie marile spaime pe care le provocau cândva ciuma sau holera: așa e SIDA, a cărei expansiune a posomorât în mod special atmosfera anilor '80 și-a celor care au urmat.

Acestui tablou al motivelor de pesimism cei mai sceptici sau mai puțin predispuși la iluzii i-ar adăuga fără îndoială defectele societății noastre și disfuncționalitățile ei. Mai cu seamă creșterea insidioasă a acestui rău insolit pentru care a trebuit să se inventeze un termen nou - incivilitate - și care corodează raporturile individuale marcând un regres față de eforturile perseverente ale societății timp de secole pentru a reduce violența, a elimina brutalitatea și a instaura reguli care amortizează duritatea înfruntărilor, pe scurt, care întemeiază o societate civilizată. La capătul acestei simple enumerări, cum să îndrăznești a mai susține, după o matură chibzuință, că tendința dominantă a istoriei recente ar fi spre un progres al omenirii?

Și totuși, persist și semnez. Ba chiar pretind că descopăr în evoluția din acești ultimi ani indicii care confirmă o viziune mai puțin pesimistă. Să reluăm deci încă o dată enumerarea principalelor teme.

Noua ordine internațională? Împotmolirea Statelor Unite în Irak, neputința lor de a combate terorismul și de a pune capăt războiului civil care a preluat ștafeta de la războiul propriu-zis nu dau oare dreptate guvernelor care avertizau cu privire la riscul unui război preventiv și popoarelor care își manifestau împotrivirea? Ele scot în evidență limitele unilateralismului: nici

PRIVIRE ASUPRA SECOLULUI

măcar supraputerea nu e în măsură, de una singură, să-și impună voința. Coaliția se dezagregă: unul după altul, sub presiunea opiniei lor publice, partenerii își retrag trupele sau își reduc participarea. Chiar și în Statele Unite se conturează o inversare de tendință: spiritele cele mai oneste recunosc meritele guvernelor care condamnaseră un război angajat fără girul Consiliului de Securitate, a cărui autoritate morală este astfel în mod indirect întărită.

Ceva și mai edificator: o diminuare a recurgerii la război în relațiile dintre popoare. Cele două războaie din Irak nu trebuie să mascheze acest fapt capital, stabilit de organisme științifice a căror obiectivitate este mai presus de orice bănuială, al unei diminuări simțitoare a conflictelor. Sigur, nu a sosit încă momentul renunțării definitive la război, însă tendința este de netăgăduit: ea confirmă că opinia publică acceptă din ce în ce mai puțin tirania violenței instituționale, pe care nu o mai primește cu resemnare, ca pe-o fatalitate sau o dimensiune constitutivă a condiției umane. În această privință este semnificativă evoluția Bisericii creștine care adesea, în trecut, au legitimat războaiele și care sunt astăzi în general și în mod hotărât potrivnice războiului. Ioan-Paul al II-lea ajunsese să condamne orice război ca sursă de nenorociri prea mari pentru a nu-l justifica niciodată.

Demonstrația e mai ușoară în ceea ce privește instaurarea unei justiții la scară mondială. Procesul continuă imperturbabil în pofida și contra oricărui piedici. Tribunalele își fac treaba: pronunță sentințe de învinuire; acuzații se predau singuri sau guvernul lor îi presează s-o facă ori chiar îi dă pe mâna justiției, recunoscând astfel în mod implicit competența acestor noi jurisdicții care se situează deasupra suveranității statelor. Un lucru și mai convingător la acest capitol: în ciuda obstrucției Statelor Unite și a eforturilor lor de a se opune, guvernele nu țin seama

de intimidări: Mexicul a fost astfel de curând a o sută țară care a ratificat Tratatul de la Roma și nimic nu mai stă acum în calea intrării sale în vigoare. Practica a devenit aproape obișnuită. Așa s-a întâmplat cu întemnițarea - prin decizie a ONU - a lui Charles Taylor, fostul dictator al Liberiei, deferit Tribunalului de la Haga pentru crimele ce i se imputau în conflictul din Sierra Leone, și autorizația acordată de aceleași Națiuni Unite pentru crearea unui tribunal internațional însărcinat să-i judece pe autorii prezumtivi ai asasinatului fostului prim-ministru libanez Rafie Hariri, deși această crimă nu se încadra în nici una dintre categoriile pentru care începuse să se admită competența jurisdicțiilor internaționale: semn că opinia mondială nu mai tolerează impunitatea în politică și consideră că responsabilii trebuie să dea socoteală de actele lor în fața comunității internaționale. N-aveam deci oarecare dreptate să presupun că instaurarea unei jurisdicții la scara globului marca probabil o etapă decisivă în istoria omenirii?

Ce s-ar putea spune, în schimb, despre oprirea procesului de integrare europeană? Exageram poate în privința caracterului ireversibil al eșecului proiectului de Constituție. Dacă mi se pare exclus ca Franța să mai poată vreodată să regăsească în noul ansamblu, lărgit de acum la dimensiunile unui continent, rangul și influența pe care rolul său motrice în integrare și inițiativele ei îi îngăduiseră să le recucerească după dezastrul diplomatic de la Munchen și înfrângerea militară din 1940, avem motive să credem că se vor lua inițiative pentru a relansa procesul, poate - cine știe? - de către vreunul dintre noile state membre, desoperind la rândul său că Uniunea Europeană poate fi o cameră de rezonanță pentru aspirațiile sale. Oricum, mecanismul este montat și își dezvoltă efectele. Europa edificându-se atât pe linie de drept, cât și pe linie economică, unificarea juridică este în curs. Cât despre economie, dificultățile ei obiective garantează

anumite progrese: interesele în materie nu lucrează numai în favoarea reîntoarcerii la dominația exclusivă a egoismelor naționale. Competiția internațională, accentuată de mondializare și teama de concurența puterilor asiatice n-ar putea oare să joace în favoarea integrării un rol stimulator întru câtva comparabil cu cel exercitat în ordinea politică, pe vremea Războiului Rece, de frica de comunism și amenințarea imperialismului sovietic?

Cât despre viitorul democrației, a cărei extindere la suprafața globului era una dintre datele din care se inspira viziunea noastră eufemizantă asupra epocii în care trăim, dar ale cărei boli infantile ar putea provoca dezamăgire, trebuie să recunoaștem că pare a nu-și fi pierdut puterea de atracție asupra popoarelor care sunt încă lipsite de ea, fie la periferia răsăriteană a continentului nostru, fie în Orientul Apropiat: ori de câte ori cetățenilor li se dă posibilitatea de a se pronunța asupra unor opțiuni fundamentale cu ocazia unor alegeri oferind garanția minimă a sincerității, ei răspund în masă, ca în Irak referitor la un proiect de Constituție sau pentru a-și desemna reprezentanții în adunarea legislativă, și tot așa în Teritoriile Palestiniene. S-a putut vedea în Ucraina, cu Revoluția portocalie, că, la 25 de ani după evenimentele de la Gdansk, care pronosticau căderea regimului comunist, mișcarea insuflată de Solidarnosc nu-și pierduse nimic din forța sa exemplară și din calitatea ei contagioasă. Democrația e greu de practicat în mod obișnuit, însă pentru conștiința colectivă nu mai există astăzi alte regimuri legitime deoarece e singurul care tratează oamenii ca ființe libere.

Iată de ce nu sunt în mod fundamental pesimist în privința viitorului apropiat. Dacă evenimentele din ultimii ani mă obligă să introduc câteva nuanțe în optimismul care îmi inspira analiza, nu revin totuși asupra afirmațiilor privind esențialul și în nici un caz asupra concluziei. Dacă există într-adevăr o lecție care se impune la capătul acestei reinterpretări critice a istoriei celei

RENE REMOND

mai recente, aceasta este că evoluția nu e scrisă dinainte. Nimic nu se desfășoară întru totul după cum era prevăzut, indiferent că-i vorba de lucruri bune sau mai puțin bune: istoria nu e liniară, și pe parcursul ei contingența joacă un rol major. Acest act de constatare este o punere în gardă adresată istoricilor, avertizându-i să nu introducă în povestirea trecutului mai multă logică și raționalitate decât au existat în realitate. Nu există fatalitate: oamenii sunt cei ce fac istoria pe care o trăiesc.

**RENE REMOND,
decembrie 2006**

Sumar

Capitolul 1

EXISTĂ SECOL ȘI SECOL

Capitolul 2

UN SECOL AL SCHIMBĂRIILOR

Capitolul 3

O IMAGINE GLOBAL NEGATIVĂ.

Capitolul 4

UN SECOL DE FIER

Capitolul 5

O ALTĂ VIZIUNE ASUPRA SECOLULUI

Capitolul 6

VREMEA DEZILUZIILOR.

Capitolul 7

OPERELE GENIULUI UMAN